СУЧАСНІСТЬ

К. Митрович. Автентичність ідеал нашої доби — В. Маркусь. Українська культура в прокрустовому ложі — В. Вовк. Чорні акації — Ю. Тарнавський. Шляхи — БЕО. Афоризми Станіслава Леца — В. Барка. Хліборобський Орфей — П. Одарченко. Під знаком Зерова — Я. Гніздовський. Никифор — І. Майстренко. Про ідеологічні розходження між СРСР і Китаєм — В. Стахів. Після двох пленумів — Критика і бібліографія — Хронікальні нотатки
Листи до редакції

2

ЛЮТИЙ 1961

SUČASNIST' - Februar 1961 - München 2, Karlsplatz 8/III

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

2

ЛЮТИЙ 1961

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН

WOLODYMYR LESKIW
491 Belmont Avenue
Winnipeg, Man. R2V 0Z4

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична частина).

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „BIBLOS", G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

КИРИЛО МИТРОВИЧ: АВТЕНТИЧНІСТЬ — ІДЕАЛ НАШОЇ ДОБИ

Уважний спостерігач світоглядових шукань та орієнтацій нашої доби легко може помітити існуючий контраст між наполегливістю цих шукань та їхньою незавершеністю, відкритістю. Пересічному сучасникові це видається скептицизмом, іноді агностицизмом, інколи — «реалізмом», іншим разом — нігілізмом, матеріялізмом або суб'єктивізмом доби. Для обґрунтування всіх цих «ізмів» він знаходить багато ілюстративного і доказового — на його думку — матеріялу в сучасній філософії, літературі та мистецтві: «нігілізм» Ніцше, скептицизм Жіда, науковий натуралізм Гекслі, песимізм Камюса, безвихідність Ґріна, суб'єктивність Пікассо, еротизм американських авторів, порожній волюнтаризм Сартра, агностицизм Гайдеґґера або хоч би й практичний нігілізм Саґан. Це прикре й нудне перерахування «ізмів» та декількох відомих імен боляче вражає своєю побіжністю; вражає при цьому і самопевність пересічного нашого сучасника. Одначе виникає невідхильне питання: куди ж прямує світоглядова думка нашої доби, чи мають і що мають спільного всі ці та інші сучасні автори, які надії залишають вони людині!

Не поринаючи ні в сантиментальну прозу, ні в моралізаторський патос полеміки, з певністю можна ствердити кризу нашої доби, що для нас існує багато знаків запитання там, де ще для XIX стол. існували абсолютні твердження або тверді сподівання. Хто сьогодні проголошує або вірить, що наука є завершенням знання? Хто пропаґує, хто здійснює — без добровільної чи мимовільної гіпокризії — абсолютно чи «науково» певні ідеології, як соціялізм, лібералізм або новіший нацизм («міт XX століття»)? Хто сподівається «нормального», безпроблемного, «доброго» життя з посадою, платнею, родиною, пенсією? Очевидно, не герої згаданих авторів та ще з десяток інших письменників, філософів, поетів, есеїстів. А ці герої безперечно взяті з нашого буденного життя чи з драматики останніх десятиліть. Теж незаперечним є, що, незалежно від різних орієнтацій цих авторів і від різниці у рівні чи глибині їхньої аналізи, відчувається в них щось спільне, щось нове, щось, що робить їхню проблематику нашою. Цим спільним є щире чи деклароване бажання подивитися відкрито життю, світові, правді в очі. Це бажання є одночасно апелем до нас. Чи можемо поставитись до нього апріорі неґативно? Чи не почуваємося ми зобов'язаними в ім'я цього бажання, цього спільного бажання, пройти бодай частину стежки

разом з автором, щоб мати опісля обґрунтоване право сказати, чи вважаємо, чи ні цю стежку за відповідну, доцільну, автентичну. Часом доводиться нам болюче розчаровуватися: даний автор, свідомо, чи ні, заманює іноді нас у новий замкнений світ, де панують нові догми, де треба «грати гру», бо інакше людину проскрибують... Гасло автентичности не обов'язково є запорукою автентичної чистоти намірів, ні тим більше здібности належно його розуміти чи йти дорогою, яку ця завжди ясна зірка показує. Свободолюбне гасло автентичности породжує іноді новітні фанатизми, індивідуальні або групові.

Але чому якраз автентичність стала провідним гаслом багатьох сучасників? Чому не та чи інша істина, ідеал, теорема? Автентичність є, очевидно, більш первісною категорією, ніж інші евентуальні засади. Якщо деякі «істини» та «ідеали» не витримали проби життя в ході останнього століття, якщо цивілізація не стала менше руїнницькою, якщо деякі ідеології привели до апокаліптичних жертв і катастроф, — то доводиться відтягнутися на більш первісні позиції, відкликатись до більше джерельних критеріїв. Цей поворот до джерела, це нове «починання від себе» і є вимогою автентичности. Це щось дуже оригінальне, це вже в зародку запорука нового «я» людства нашої доби, а при тім це традиційно відома, така «надто людська», заохочуюче стара засада! Та всупереч цим ремінісценціям, з цією ентузіястичною думкою пішов на овіяні хмарами вершини Заратустра; з цією ж думкою кинув гасло «до суті самих речей» Гуссерль; в ім'я цієї надії Камюс не відмовився від Сізіфової долі; при світлі цієї зірки Мальро зібрав в одно місце універсальний «уявний музей» і старається його зрозуміти. Автентичність — це поняття містить у собі безперечно величезний запас наснаги і запоруку, а принаймні обіцянку нових істин або глибших істин, або навіть відвічних, кожночасних істин. В ньому завершується цикл: обіцяючи нове, воно запевняє осягнення також і старого, відвічного.

КАТЕГОРІЯ АВТЕНТИЧНОСТИ

Що однак означає автентичність? Що вона проголошує, чого вчить? Точніше: чи маємо тут до діла з якоюсь новою тезою, вченням, настановою? Це питання є основним. Воно прозраджує теж наш спосіб думання: ми так звикли дивитись тільки назовні, ми настільки приковані до об'єкта, до об'єктивізованої дійсности, що все інше видається нам «нереальним», суб'єктивним і всім іншим негативним. Ми ще все є в полоні способу думання XIX стол., яке шукало одинокого критерію правдивости в зовнішньому світі. А показалося, що цих «об'єктивних істин» або не вистачає, або вони переходять світ об'єктів і кінчають новітнім фальшивим містицизмом.

Розчарування, властиве нашій добі, мусіло піти далі за об'єктивізуючу поставу: якщо тези, теорії і вчення показались обмеженими, а то й утопічними, то, заки зформулювати нові твердження, потрібно сконтролювати саму настанову. На перший погляд виглядало б, що йдеться тільки про буденну «добру волю». В цьому розумінні настанова була б тільки бажанням автентичного і зосталася на рівні «суб'єктивнім» у розумінні XIX століття, тобто чимось, що виходить з суб'єкта, не маючи ніякого іншого «речевого» існування. Речевого — свідомо підкреслюємо цей термін, бо XIX століття і зрештою вся раціоналістична доба — це світ речей, речевости. Образово сказавши, треба було, щоб модерна фізика показала, що самі по собі речі є тільки структурним збором, штучним або природним, мікрофізичних світів. Якщо вони мають певне значення, то не тільки завдяки цій структурації, а також і передусім через приявність «суб'єкта», погорджуваного суб'єкта, який розуміє, цінить цю структуру і «надає» їй значення. Отже в цьому розумінні суб'єкт є вже не ізольованою порожньою коробкою сприймання, а таки певною «розуміючою» структурою. Таке окреслення людини, яке знайшло своє філософічне оформлення в тезі Гуссерля про інтенціональність, наміреність свідомости і в філософії Гайдеґґера про «людину-в-світі» (а не просто про людину), є зобов'язуючим при аналізі поняття автентичности.

Автентичність має свій «суб'єктивний» та «об'єктивний» полюси. А властиво цей перестарілий спосіб говорення ставить перед нами два ізольовані світи, між якими трудно було б знайти якийсь «міст». Проблема мосту... Триста літ філософи розважали над тим, як перейти з одного полюса до другого, як переконатися в його правдивості. А при тому жили «в світі» — в природному світі, в світі вартостей, в світі взагалі. Ні, проблема автентичности є не знайденням цього мосту, а перенесенням себе, усвідомленням себе в світі, в іншому, ніж дотепер мальований, уявлений, загальноприйнятий світ. Це є вихопленням себе з світу конвенцій, буденних речей, з ілюзорного, механічно сконструйованого світу, який за своїми лаштунками є порожнім. Це є намаганням зрозуміти себе, людину в її оригінальній поставі у світі буття, намаганням усвідомити своє місце, своє покликання в цьому світі чи навіть у бутті взагалі.

Отже автентичність є структурно дуже багатою поставою. Вона є цілістю певних моментів, традиційно званих «суб'єктивними» і «об'єктивними». Вона є поставою «екссистемною»: усвідомлення себе в світі. Усвідомлення структури розуміння світу. Усвідомлення світу речей і світу існуючих структур. Усвідомлення існування і значення існування. Усвідомлення себе і існування в бутті взагалі.

Виглядало б, що це вже ціла нова філософія, нове вчення. В дійсності ж це тільки питання, це тільки проблематика, програма. Вона має певні зобов'язуючі форми чи то принципи, певну вихідну на-

станову. Але вона залишається відкритою. Не «докази», взяті з зовнішнього світу, не субтильні аналізи «внутрішніх» переживань мали б принести розв'язку чи відповідь, а повне свідчення, зізнання про досвід людини в світі, людини, яка висловлює розуміння існуючого, людини в обличчі цілости буття.

Автентичність не є психологічною категорією. Це — метафізична категорія. Це категорія розуміння буття. Буття людини в світі, в повноті буття. Це Авраам Кіркеґора, який не сумнівався, що він має жертвувати Ісаака. Це абсолютна свідомість Ясперса, яка в речах бачить шифр абсолютного. Це є розважання Марселя перед таємницею буття. Це є питання Камюса, це проблема сумління в Ґріна. Це є зацікавлена, відкрита думка всіх тих, для яких слово є «висловом» намагання розуміти, для яких те, що існує, тобто світ, людина, буття взагалі, має певну гідність у собі, певне «значення», якщо вже не знак чогось, і які ще не поставили «розуміння» думки та красу «вислову» на службу світові речей: оздоби, забави, здобування, панування, які є втечею від буття.

НЕБЕЗПЕКИ І БАГАТСТВО АВТЕНТИЧНОСТИ

Проблема автентичности чи то виклик автентичности є багатообіцяючим відчуттям переорієнтації думки. Не дивно, що все мистецтво, властиве мистецтво нашого століття є виявом бажання бути автентичним свідком проявів буття, долі людини, таємниці світу — істини буття. Цим бажанням можна пояснити відхід усіх проявів мистецтва від традиційних, часто конвенційних, спорожнілих форм і намагання знайти новий, оригінальний і персональний спосіб виявлення світовідчування мистця. Ці прояви мистецтва часто йдуть проти логіки будня, проти понять «здорового глузду», проти загальноприйнятих норм. Але чи ж не Гайдеґґер сказав, що буденний світ є в дійсності штучним витвором наших звичок, є фактично маскою, яка закриває перед нами буття в його оригінальності, але не виявляє його! Якщо певне насильство над конвенційними формами є проламанням фасади, яка замикає нас у нашому вузькому світі, то це справжній мистецький подвиг. У сприйманні такого твору іноді трудно розрізнити революційність форми від революційности змісту. Такий твір є цілістю, є виявленням, а то й об'явленням» певної істини, певного аспекту буття, яке нас повністю полонить. Це — найважливіший аспект твору. Всі інші дискусії є тільки апостеріорною секцією часто вже тільки «об'єктивізованого», уречевленого скелету.

В образотворчому мистецтві, у філософії, в літературі нашого часу — всюди знаходимо це зусилля до свіжого, невикривленого, суттєвого вислову. Для «людини будня» це на перший погляд часто щось незрозуміле, «суб'єктивне», а то й абсурдне. Але глибший погляд дозволяє й цій людині перейти межу конвенційної засліп-

лености. Це не означає прийняття нових конвенцій: це є особистою участю у спільному змагу за розуміння суті речей. Це особисте зусилля, ця відкрита постава, це незфальшоване сприймання є вимогами автентичної постави, які і в найменших проявах гідні пошани та уваги.

Однак треба теж відкрито сказати, що й найрадикальніші кроки людини в цьому напрямку, щоб вийти на висоту свого покликання в світі, можуть стати тільки модою, сумою нових ліній, форм чи висловів, навіть новим насвітленням, але «стандартизуванням»; тоді ці кроки тратять усе своє виправдання. Тоді вони є шкідливим ламанням традицій, абсурдними порожніми формами, «бунтом проти прийнятих істин і богів», проти яких суспільство з оправданням протестує, а іноді засуджує за них на випиття до дна чаші з отрутою.

Непоглиблене, тільки психологічне сприймання категорії автентичности фактично робить її суб'єктивною рисою даної особи. Вона робить з неї безперечно оригінальну одиницю, щось небуденне, щось інтриґуюче, — але все це діється при старій декорації, з тими самими лаштунками і тільки на хвилинку переривае стереотипний «хід» життя. В найкращому випадку, що властиво являє собою дальший крок у напрямку засліпленості перед справжніми питаннями буття людини і світу, це — поклін, щирий поклін новим ідолам. В суті речі це — зміна моди...

Так виглядають небезпеки ідеалу автентичности. Недостатнє розуміння або й нерозуміння взагалі суттєвих вимог доби приводять до паради в новому пір'ї, до маскаради і до порожнечі. Безсумнівна чесність з собою: чесність з своїми інтересами, з своїми замилуваннями, з своїми слабостями чи з своєю засліпленою пихою є автентичною. Автентичним є зусилля вийти поза власну буденну луску. Автентичність — це глибоке й чисте бажання знайти істину. А знайдення означає, що до деякої міри ми вже щось знаємо, що ми наново відкриваємося для сприйняття цієї істини. «Суб'єктивна» постава автентичности є сприймальною поставою перед «об'єктивними», збагненими, але нерозгаданими вартостями. Це не є свавілля. Це не є ні сумна, ні весела, ні цинічна, ні шляхетна гра слів...

Це є відкрита синтеза.

ВАСИЛЬ МАРКУСЬ: УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ПРОКРУСТОВОМУ ЛОЖІ

Коли мова про культуру (а також про економіку, військову оборону, науку тощо), то комуністи залюбки оперують спеціяльно дібраними цифрами, статистичними зведеннями та порівняннями, щоб приголомшити ними слухача чи читача, щоб вони не були спроможні критично вдивитися в істоту справи, поглянути і на другу сторону медалі.

Скільки ж т. зв. експертів СРСР падає жертвою цього запаморочення голів? Але така небезпека чигає і на не одного еміґранта, зокрема якщо він не має критичного підходу, обізнання з радянською дійсністю та критерію незалежної оцінки подаваних йому фактів. Кількість високих шкіл, студентів, середніх навчальних закладів і молоді, яка в них учиться, музеїв, наукових інституцій, театрів, бібліотек, органів преси, тираж книг і періодиків — все це підраховане радянськими бюрократами і дає цифри з шістьма і сімома нулями. Ми не твердимо, що це обов'язково зфальшовані цифри чи що вони нічого не означають. Але ми кажемо, що самі цифри не підтверджують офіційного реклямування про «блискучий розвиток української радянської культури». Поза інституціями та виданнями є ще зміст культурної творчости, і саме він є вирішальним для культурного процесу нації.

Шкільництво, преса та інші засоби масової освіти, без сумніву, важливі для нації, яка поборює неписьменність, відчуває брак культурних і професійних кадрів, бореться за піднесення освітнього рівня одиниць і маси.

Україна вже перейшла цей етап повністю. Визнаємо, що в радянський період масова загальна і професійна освіта на Україні зробили поважний крок вперед. Проте належить з притиском ствердити, що не пішли вперед різні ділянки культурної творчости народу, що плекають традиційні і дають нові духові вартості. Тут не поможуть ніякі порівняння кількости письменників чи журналів України в 1960 і 1959 році. Ці вартості важко, а то й неможливо схоплювати аритметичними величинами. Отож, щодо якости культурної творчости, а зокрема щодо змісту всього культурного процесу під більшовиками, ми втратили колосально багато. А якщо врахувати потенційні сили відродженої нації, наставленої на зріст і духову експансію, то балянс утрат ще більше захитається на нашу некористь.

Українська культура в УРСР перебуває вже скоро тридцять років під подвійним тиском офіційної регламентації і контролі. Насамперед, це є тиск комуністичної ідеології, яка не визнає іншої культурної творчости, крім визначеної партією. Одночасно українська культура перебуває під тиском російської імперіялістичної концепції, яка підкоряє культурну творчість усіх неросіян в СРСР рації російської великодержавної політики.

Якщо російська культура в СРСР також зазнає ідеологічної регламентації, то вона все ж цілком вільна з національного погляду. Вона не знає ніяких національних обмежень; навпаки, їй призначено бути духовим виразником російського відновленого націоналізму. Не так стоїть справа з українською культурою. Крім комуністичної ідеології чи, за сталінським визначенням, «соціялістичного змісту», її підпорядковано ще ідеї споріднення з російським культурним процесом і залежности від нього, а її розвиток спрямовано по лінії імперських інтересів Росії.

Назовні ніби невинна теза культурної політики з наставленням на російсько-українські зв'язки виглядає в часовій дименсії приблизно так:

1) Історично-культурна спадщина і традиції української культури виводяться з одного, а саме — з російського джерела; всі інші джерела заперечуються;

2) Сьогоднішній розвиток і культурна політика спрямовуються так, щоб Україна, ізольована від закордонної культури, не перейшла призначеного їй рівня провінційного розвитку — і щоб все це відбувалось під «благотворним впливом» старшого брата;

3) Щодо майбутнього поставлено мету «найтіснішого єднання», зближення обох національних культур, при чому йдеться не про цілковиту ліквідацію українських (а також білоруських) своєрідностей, а радше про збагачення ними російської культури єдиного «радянського народу».

Для ілюстрації цієї політики можна б навести ряд висловлювань великих жерців російського більшовизму та їх менших прислужників в роді Н. Лебедя з його теорією про «боротьбу двох культур» та про природню перемогу в ній російської, першого урядового русифікатора української мови А. Хвилі, сталінського ідеолога русифікації А. Жданова, а також теперішніх їх послідовників в Україні: І. Кравцева, С. Шамоти, А. Скаби та інших.

КІЛЬКА ФАЗ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ В УРСР У 1955-1960 РР.

На відтинку культурного життя і культурної політики в Україні останні п'ять років розпадаються на такі етапи:

1) Першим рокам після смерти Сталіна (1953-1955) була властивою деяка непевність, своєрідна констернація, якесь хитання, мовляв, «на яку стати» після закам'янілого догматизму в теорії та жор-

стокого тероризму на практиці. Ані верхівка, ані низи не насмілювались на нову акцію. Далі діяв за інерцією сталінізм, проте вже не в такій гострій формі, як раніше.

2) В 1956-1957 рр. українська культура в УРСР опинилась у фарватері «відлиги», промоторами якої були сусідні народньо-демократичні республіки, Польща та Угорщина, і навіть деякі інтелектуальні кола в самій Росії. Україну «відлига» заторкнула тільки периферійно; але від самого початку українська «відлига» на культурному відтинку заманіфестувала національний характер і виразні національні тенденції.

3) Припинення «відлиги» в 1957-1958 рр. було для КПРС виключно дефензивним заходом. Перші протизаходи партії були не стільки протиставленням спробам емансипації якоїсь позитивної програми, скільки звичайною неґацією нових тенденцій. Ідеологічно ця боротьба була для партії наскрізь стерильною і безґрунтною; покликатись на збанкрутілий сталінізм було невигідно, а нової концепції ще не розроблено. Єдиним, що залишалося, були заборона, залякування і найзвичайнісінька демагогія в поборюванні «відлиги». Хоч на Україні «відлига» проявилась дещо пізніше, ніж в інших країнах, проте в деяких скромних ділянках вона протривала дещо довше.

4) Теоретичне обґрунтування нового курсу національної політики КПРС, започаткованого після «відлиги», припадає на 1959 і початок 1960 р. Цей новий курс у засаді не різниться від традиційного, сталінського нічим істотним, хібащо він додає до російського великодержавного ідеалу більше інтернаціоналістської фразеології і діялектики.

5) Друга половина 1960 р. не відзначилася в теоретичній площині нічим новим, за вийнятком хібащо того, що обговорення національної проблематики та культурних справ у принциповому пляні поважно скоротилося. Виглядає, що стосовні промотори, які тримають у руках усі віжки, тимчасово припинили свою «терапію шоком» (теорії Джадільдіна, Рашідова, Кравцева про «злиття націй», «зональну мову» тощо). Сталося це або з метою дослідити дальшу реакцію серед неросійських народів на цей «шок», або російські централісти були змушені самі припинити таку терапію, відчуваючи реакцію низів. До аналізи цього питання ми ще повернемось.

МАРКАНТНІШІ ВИЯВИ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

І прихильники «відлиги» в УРСР, і ті, що до неї ставляться з застереженням, мусять визнати наявність кількох фактів, яких раніше в українській культурі в УРСР не було. Починаючи з 1956 р., реєструємо наступне:

а) деяке пожвавлення на таких ділянках культурного життя: театр, видавнича справа, високе шкільництво, гуманістичні науки, кіно;

б) реабілітація окремих діячів української культури;

в) поставлення на обговорення справи української мови;

г) виникнення проблеми про національний характер літературної і мистецької творчости;

ґ) поширення бази культурної спадщини України;

д) актуалізація справи культурних зв'язків України з іншими народами.

До кожного з цих явищ можна б подати низку фактів, ілюстративний матеріял, характеристик. Вони назагал відомі з поточного реферування відомостей з України.

Якими незначними не були б ці перші осяги після довгого періоду сталінської політики, проте одне є певним: це не був терен стаґнації, це вже не були ділянки архирутинованої діяльности, як раніше. Кожного тижня чи місяця з'являлася якась нова проблема, дещо відмінна від ста попередніх, напр., виходив новий журнал, якого не було на Україні протягом двадцяти років, з видрукуваних вперше від довшого часу на Україні писань О. Довженка дихало неоромантикою, реабілітовано М. Куліша та Л. Курбаса, видано збірку вибраних поезій поета-еміґранта О. Олеся, хтось гостро виступив проти занечищення української мови російськими словами тощо, тощо. На тамошні умови це було справді новим, хвилюючим складником українського культурного життя. Ці дрібні на перший погляд факти викликали дискусії, творили фермент, родили надії.

У спілці письменників, в університетах ім. Шевченка в Києві та ім. Франка у Львові, в студентських гуртожитках і навіть на комсомольських зборах ішли дискусії на ці теми. Бо було куди цікавішим питанням, яких поетів включив М. Рильський до своєї чотиритомової антології, аніж розмови про цілину чи про чергове вирядження студентів у Донбас. Виступи письменників А. Малишка, В. Швеця, М. Шумила з критикою національної політики і проти русифікації, за що їх публічно розкритиковано, відбулися на партійних зборах.

Зупинімось докладніше тільки на двох проявах «відлиги», а саме — на реабілітації культурних діячів та на справі культурних зв'язків.

РЕАБІЛІТАЦІЯ — ОСНОВНИЙ ПРОЯВ УКРАЇНСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

Реабілітація культурних діячів на Україні не була ізольованим, місцевим явищем. Вона ішла паралельно до вже раніше розпочатого і веденого на ширшу скалю включення до російської культури чи не всіх діячів XIX і XX століть, в тому числі і таких, які стояли на позиціях, діяметрально протилежних до соціялізму і більшовизму. Вистачить згадати, що в РРФСР перевидано повністю твори Ф. Достоєвського, які духово заперечують істоту більшовизму. Література і мистецтво в РРФСР включили до російської національної скарбниці низку еміґрантських прізвищ. Виглядає, що відома національна гор-

дість росіян з загальновизнаних у світі носіїв духової культури перемогла над політичними імплікаціями, які, до речі, для росіян не є вже такими гострими і що їх більшовицькій діялектиці завжди вдається затушувати.

Це не могло залишитись без впливу на український культурний процес. Проскрибування окремих діячів минулого та сучасного і їх творів доведено до крайньої межі. В умовах захитаного авторитету Сталіна і його політики, а також під впливом або одночасно з реабілітацією різних комуністичних діячів (в Україні — Ю. Коцюбинського, С. Косіора, О. Шліхтера, частково М. Скрипника) почалась також реабілітація і культурних діячів. *)

На Україні реабілітація охопила насамперед офіційних поетів і письменників, що поділяли ідеали радянського режиму, хоч і не в його сталінсько-великодержавному оформленні, і під час чисток 1934-1935 та 1937-1938 рр. були усунені чи знищені. Подаємо лише кілька з багатьох прізвищ: В. Еллан-Блакитний, І. Кулик, І. Микитенко, Є. Плужник, Ю. Шкурупій, західньоукраїнські письменники В. Бобинський, М. Ірчан, А. Крушельницький.

Витворилась була своєрідна рутина такої реабілітації. З нагоди якоїсь річниці поета чи письменника з'являлася в «Літературній газеті» або іншій періодичній публікації стаття, якою припинялась мовчанка про даного автора і в якій згадувано, що названий був «незаслужено виключений із лав української радянської літератури». Така стаття звичайно сигналізувала про швидку появу збірника вибраних творів реабілітованого чи монографії про нього. Менш відомих з числа т. зв. радянських поетів, що деякий час творили в офіційному дусі, а також духом нерадянських авторів, які однак жили під радянським режимом і згодом були промовчані, реабілітовано гремяльно в третьому та четвертому томах «Антології української поезії» (1958) і в другому томі «Історії української літератури» (1957). Обидві публікації вмістили низку досі незгадуваних в УРСР прізвищ і опублікували деякі з їх творів (Хр. Алчевська, М. Чернявський, Дніпрова Чайка, А. Кримський та інші).

Наймаркантнішою була реабілітація Олександра Олеся. В його особі реабілітовано поета-емігранта, безсумнівного українського самостійника, який, щоправда, стояв далеко від політики. Можна добачати кілька причин цієї вийняткової реабілітації: насамперед, треба було когось реабілітувати і з українських емігрантських письменників в обличчі того, що в російську літературу включено ряд письменників-емігрантів, напр., нагородженого премією Нобеля І. Буніна; О.

*) Термін «реабілітація» ми вживаємо в двоякому значенні, насамперед у властивому, що є «відновленням у правах» деяких засуджених та промовчуваних осіб, що діяли за радянського режиму. За аналогією цей термін застосовуємо і до діячів культури з-перед революції, твори яких теж було виключено з національно-культурної спадщини.

Олесь — чи не одинокий, хто надавався для цього з-поміж українців (далекий від політики, широко популярний в Україні до революції і в 20-их рр.); до нього чув симпатію і вдячність як до вчителя М. Рильський, який і покрив своїм авторитетом цю та інші реабілітації. *)

Поруч з цим ішло не так реабілітування, як звільнення з-під замка багатьох письменників та культурно-наукових діячів дореволюційного періоду. Згадаємо для ілюстрації лише кілька прізвищ: М. Костомаров, М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Лазаревський, П. Куліш, Б. Грінченко. Якщо про них перед тим і була десь якась згадка, то звичайно в полемічному та образливому тоні. Тепер уже почали писати про «прогресивну» сторону їх діяльности, про їх помітний вплив на своє оточення та на розвиток української культури і в принципі їм визнається місце в українській історії та культурі. Поруч з відомими іменами, повернено до української культури низку теж промовчуваних, але не таких видатних постатей з ділянок літератури, мистецтва, театру, науки.

Головною причиною цього «доповнення» української культурної спадщини треба вважати, на нашу думку, такий факт: попереднє понаддвадцятирічне трактування українського минулого та української культури привело до жахливого зубоження образу нашої національної спадщини. Представлена кільканадцятьма прізвищами письменників, канонізованих під іменням «революційних демократів» (Шевченко, Франко, Леся Українка, П. Грабовський, М. Коцюбинський і деякі інші), українська література світила моторошними прогалинами. Цю пустку виповнювано оглядом творів російських критиків — М. Чернишевського, М. Добролюбова, О. Герцена і цитатами з Леніна та новіших «клясиків» марксизму. Перший том «Історії української літератури» (1954) найкраще ілюструє цю убогість. Такий стан не міг не викликати невдоволення навіть серед українських експонентів режиму.

Останні за ціну своєї льояльности і здобули ці незначні концесії. Важко сказати, наскільки і яку ролю відограли в цьому фактичні менажери культурної політики в УРСР з партії та уряду. Ми схильні радше думати, що ініціятива виходила від льоялістів у спілці письменників, в академії наук, серед театральних кіл тощо. Інша справа, наскільки ці льоялісти були під пресією ширшої культурної громадськости — загалу письменників, учителів, студентства, взагалі української інтеліґенції. Нам здається, що цей загальний тиск був чи

*) Багато фактичного матеріялу з цікавими коментарями щодо реабілітації діячів української літератури пореволюційного періоду подає Б. Кравців у недавно опублікованій в-вом «Пролог» брошурі п. з. «На багряному коні революції» (до реабілітаційного процесу в УРСР), Нью-Йорк, 1960, 64 стор.

не основним фактором і діяв в обох напрямах — і на українських льоялістів, і на власть імущих у Києві та в Москві.

Ще кілька слів про техніку реабілітації дореволюційних і пореволюційних діячів культури. Перед тим, як повідомити про це в пресі, відповідальні за таку ініціятиву доручили «вивчати» життя і творчість даного кандидата на «повернення до лав». Український радянський критик Л. Новиченко писав на початку 1957 р., що питання реабілітації вивчають багато істориків і критиків, які намагаються «взяти все цінне і корисне в кожного з літераторів, хто цього заслуговує» («Літературна газета», 4. 1. 1957).

МЕЖІ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Реабілітація культурних діячів і їх творів в УРСР є вже закінченим періодом, принаймні на якийсь час. «Українська радянська енциклопедія», наскільки можна судити з першого тому, не проводить власної реабілітаційної політики, а радше її підсумовує (вийняток становить хібащо вміщена в ній згадка про західньоукраїнського поета Б. Антонича). Нині вже можемо визначити межі реабілітації 1956-1958 рр. Серед реабілітованих діячів можна розрізнити такі категорії:

а) Повністю реабілітовані; це насамперед — комуністи (Блакитний, Кулик, Микитенко, західньоукраїнські радянофіли).

б) Частково реабілітовані; сюди належать ті діячі, які внесли поважний вклад в українську культуру УРСР і частину діяльности яких, неворожу або індиферентну до більшовизму, можна визнати, напр., М. Куліш, Л. Курбас, В. Підмогильний, Г. Нарбут. Та частина їх праці і творчости, яка політично не вкладається в рамки теперішньої національної політики КПРС чи переходить приписані межі «соціялістичного реалізму», критикується і згадується загальниками: «прояви буржуазного націоналізму», «новаторство», «збочення і нахил до декадентства» тощо.

в) «Реабілітовані» дореволюційні діячі; їх трактують загальниково приблизно на такому самому статусі, як названих під пунктом б; але вже не промовчують тих діячів, хоч частину діяльности яких можна невтралізувати від закиду в «буржуазному націоналізмі».

г) Повернені українській культурі діячі, що працюють у Росії — варто згадати і цей спеціяльний тип «реабілітації». Маркантним прикладом цього типу був дозвіл О. Довженкові знову друкуватися в українській пресі, що викликало на Україні справжній культ письменника ще до його смерти. Ряд українців, що опинився в Росії, поновив свої зв'язки з Україною, напр., акад. М. Ґудзій, артист С. Бондарчук, соліст І. Козловський.

Абсолютно виключені з реабілітації представники культури, які, будучи колись тісно зв'язані з режимом, згодом його заперечили і дали початок ідеологічному націонал-комунізмові. Це насамперед

стосується Миколи Хвильового, щодо реабілітації якого навіть не роблено спроби. Подібна доля зустріла і тих діячів, які заперечили офіційну культурну ідеологію в мистецько-ідеологічній площині, напр., група неоклясиків на чолі з М. Зеровим, футуристи, малярська школа М. Бойчука, а в науці — національна школа українознавців М. Грушевського, О. Єфремова, а з ними і вся діяльність незалежної і національної академії наук до 1930 р.

Межі реабілітаційного процесу можна виявити на припинених спробах реабілітації. Напр., частково реабілітовано політичну діяльність М. Скрипника, як одного з старих більшовиків; проте не реабілітовано його діяльности та позицій на становищі наркома освіти. Тим самим не реабілітовано «українізації», хоч такі спроби були і їх відгомін був слідний у пресі. Партія, свідома наслідків такого кроку, наклала вето на цю засадничу справу. «Скрипниківщина», як і «шумськізм» та «хвильовізм», залишились далі на чорній листі.

Дві інші спроби поширити рами української культури зазнали удару. Кілька західньоукраїнських письменників, між ними і відомий пасквільник Ю. Мельничук, намагались були повернути до історії української літератури творчість популярного галицького повістяра, А. Чайківського. В. Беляєв з Львівського університету накинувся в «Радянському літературознавстві» на Мельничука та інших, закидаючи їм, що вони «не виявляють пильности та партійної вимогливости при розгляді складних історично-літературних явищ». В чому ж «складність» у випадку А. Чайківського? А в тому, що цей популярний, зрештою, з мистецького погляду досить слабий письменник написав цілу низку історичних патріотичних повістей, на яких виховувалась молодь Західньої України. Інша спроба в Києві, про яку нам відомо не з преси, спроба видати вибрані твори В. Винниченка і таким чином реабілітувати хоч частину спадщини письменника так само була припинена. Що можна росіянам у випадку Буніна, те не дозволяється українцям з Винниченком!

Ще одне обмеження виринуло в процесі реабілітації. Його внесли партійні критики з приводу контроверсійного минулого Л. Курбаса і М. Куліша. Без сумніву, серед працівників театру і літераторів, після перших згадок про названих у пресі без лайки, пішов за інерцією рух за належне вшанування реабілітованих, а в декого, можливо, виринула думка і про повну реставрацію їх творчости. Партія устами підставлених менторів і зазнайків вдарила і по цьому, наказавши розрізняти між «громадянською» і політичною реабілітацією. Політично, себто стосовно їх ідей, неспівзвучних з режимом, ці люди не реабілітовані. На четвертому пленумі правління Спілки письменників України 10 січня 1957 р. згадуваний уже Л. Новиченко висловився про це так: «Громадянська реабілітація не завжди означає повну літературну реабілітацію, і виправдання людей не може тягти за собою виправдання ідей, якщо вони йшли в чужому для нас напрямку».

Обговоривши справу реабілітації, як наймаркантнішого вияву «відлиги» на Україні, перейдемо до другої проблеми, а саме — до культурних зв'язків. Зайво нагадувати про абеткову істину, що культурне життя нації не є ізольоване. Під нинішню пору воно може бути повноцінним тільки через тісні взаємини з духовими вартостями інших народів. Національна культура є одночасно і загальнолюдською, і тому вона потребує кожночасної конфронтації власних досягнень з здобутками інших, їй потрібне «спілкування» (вживаючи цього радянськго означення) з духовими вартостями. Якраз це взаємнення забороняється українському культурному процесові, а натомість йому накидається сурогат російсько-українського «спілкування».

Немає ніякого сумніву, що діячі української культури в УРСР бажали б цього абсолютно нормального зв'язку з культурою інших народів, цієї справжньої передумови власного росту, і хотіли б збагачувати світову культуру своїми здобутками. Відомо, що комуністичний режим з самого початку відмежувався від т. зв. «буржуазної культури». Але він тоді ще не уникав конфронтації з нею. Культурний зв'язок і співпрацю він здійснював на доволі широку скалю з соціялістичними і прогресивними діячами культури різних західніх народів. В цій площині він думав навіть про свою експансію і то тут, то там мав успіхи в 20-их рр. УРСР займала в цьому «спілкуванні» пролетарської культури не останнє місце. Пригадаймо, що в Харкові відбувались міжнародні конґреси комуністичних письменників, на Україну приїжджали різні чужинці, сюди присилалася закордонна література, в УРСР велась доволі жива перекладна робота. Українці прямо і посередньо могли знайомитись з станом західньої думки та культури.

Сталінська реакція призвела до культурної ізоляції СРСР в цілому, а України зокрема, як національної республіки. Герметичне обведення культурного процесу китайським муром було радше виявом слабости і дефензивних позицій, аніж сили і росту радянської культури. Хрущовська ера заініціювала політику коекзистенції, економічного і культурного змагання з Заходом. Все це мало б здійснюватися під знаком «культурного обміну». Залишимо на боці політичний аспект цієї нової культурної політики, оцінка якої на еміґрації не є однакова. Обмежуємося в оцінці тільки культурними критеріями.

Навіть той регляментований культурний обмін, що тепер переводиться, дає деякі свої позитиви. Без сумніву, з нього більше користають ті з діячів, що до нього включені більше — учені, працівники театру, балету, фільму, музичного мистецтва, педагоги, а найменше — літератори. Але для українських діячів культури цей обмін ре-

ляментований і обмежений подвійно: поперше, до нього стосуються загальнорадянські обмеження, подруге, на Україну накладено ще додаткові обмеження національного порядку. Докладніше ми обговоримо останні.

РЕҐЛЯМЕНТАЦІЯ І ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ

Культурні зв'язки з закордоном в СРСР централізовані. Українські чинники — уряд УРСР, окремі установи чи товариства зв'язків — не мають власної ініціятиви і автономного рішального права в цих справах. Про те, який мистецький ансамбль республіки виїде на ґастролі за кордон, кого з українців чи інших «націоналів» залучити до тієї чи іншої наукової делеґації за кордон, хто з чужинців має, відвідуючи СРСР, прибути також до Києва, вирішує Москва. Київ не може запросити від себе закордонний театр, провести на Україні той чи інший міжнародній конґрес чи влаштувати за кордоном виставку. Всі ті мінімальні прояви зв'язку українських культурних чинників з закордоном, які ми позитивно відмічали на еміґрації на протязі останніх трьох років (напр., виступи ансамблів Г. Верьовки і П. Вирського в Західній Европі, Марсельський ярмарок з павільйоном УРСР, виступ хору «Думки» у французькому радіо, американська оперета «Май фер леді» в Києві чи відбуття там же четвертої асамблеї міжнародньої демократичної молоді), переводилися з доручення центру, і не в інтересі української культури, а в межах загальних плянів політики СРСР.

Незалежно від того, що в Києві існують деякі установи і державні органи, які формально мали б займатися культурними зв'язками, всі стосовні справи переходять через Москву. Київські установи, включно з міністерством закордонних справ УРСР, є тільки аґентствами і виконавчими представниками центру. Товариство для культурних зв'язків з закордоном не проводить власної політики і навіть не має власного пляну праці; його діяльність включена у всесоюзний плян. Так само немає на Україні окремих українсько-чужинецьких товариств. Те, що створено в Києві на протязі останніх двох років, є звичайними філіялами чи відділами загальних, всесоюзних товариств, напр., радянсько-французького, радянсько-італійського та інших.

Українські культурні й наукові установи не є членами різних міжнародніх асоціяцій, навіть прокомуністичних, як, напр., Асоціяція демократичних правників. Тим більше не заступлена Україна в неполітичних професійно-наукових міжнародніх об'єднаннях, хоч останнім часом СРСР намагається використати всі подібні форуми. У висліді маємо такий стан, що на міжнародньому історичному конґресі в Стокгольмі в 1960 р. серед п'ятдесятичленної радянської делеґації був тільки один українець.

Щодо українських культурних взаємин з закордоном, то Москва пильно дбає, щоб вони були мінімальні, зокрема з західніми країнами. Порівнюючи кількість висланих за кордон у 1956-1960 рр. мистецьких ансамблів, побачимо, що відношення українських та інших національних виступів до російських буде приблизно таке, як 1 до 20. Певні концесії Україні зроблено стосовно її західніх сусідів — Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини та Румунії: з цими соціялістичними країнами УРСР має можливість утримувати тісніші культурні взаємини. Не треба підкреслювати, що і це відбувається за наміченим угорі пляном і в межах визначеного.

Однією з причин створення цього вийняткового «віконця» України в бік закордону є факт, що в згаданих країнах живе українська меншість, якій треба дати відчути, що нею хтось опікується; треба також продемонструвати перед народами цих країн турботу України за своїх однокровних братів.

Проблема культурних зв'язків України заслуговувала б на окремий і детальніший розгляд. Це є найскандальніша сторона російської великодержавної політики. Для людського ока — вдома і за кордоном — створено фантомні установи без практичного значення, про мінімальні і офіційні контакти пишеться як про величезні досягнення. Насправді ж ситуація є далеко прикріша, ніж за 20-их років, коли Україна, зважаючи на фінансові труднощі, багато дечого не могла собі дозволити. Крім технічної та природознавчої літератури, українські вчені і літератори не отримують західньої літератури, навіть прокомуністичної, за вийнятком кількох довірених осіб на вищих постах в академії наук і в спілці письменників. Та й вони читають еміґрантські і деякі західні советознавчі видання тільки з метою їх критикувати.

Київська преса залюбки пише про зовнішні зв'язки українських установ, напр., про те, що в такому і такому році академія наук вислала кілька сот примірників своїх видань за кордон і стільки ж отримала. Ця хвальба є вкрай марна. На Заході найменший університет чи коледж отримує щороку більше книг з-за кордону, ніж київська академія наук.

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА — ПОКАЗНИК НІКЧЕМНОСТИ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Нарешті, погляньмо ще на один складник українських культурних взаємин із світом, на справу перекладів. За вийнятком перекладів з російської літератури і з літератури інших радянських народів, перекладна література на Україні більше, ніж бідна. Це дійсно тінь, навіть у порівнянні до того, що було на Україні наприкінці 20-их і на початку 30-их років.

Але найгірше стоїть справа з перекладами з української літератури. Лише дещо перекладено на російську мову та на мови інших неросійських народів СРСР, а також на мови народів «соціялістичного блъоку». Те, чим Україна може сьогодні «похвалитися» на відтинку перекладів на чужі мови, продемонстровано в «Літературній газеті» від 2. 12. 1960. Те, що авторка стосовної статті називає шляхом української літератури «у широкий світ», виглядає радше на вухо біблійної голки, через яку треба пролізти верблюдові. Але даймо слово авторці, Г. Бабич. Вона говорить, що «лише за чотири роки — між другим і третім письменницькими з'їздами (1954-1957) мовами народів світу вийшли в окремих виданнях твори 920 літераторів нашої країни». Трохи дальше, ані трохи не задумуючися над крикущою диспропорцією, Г. Бабич пише таке: «З п'ятдесятьма іменами літераторів нашої республіки познайомився зарубіжний читач лише протягом 1954-1957 років». Справді, дуже показове відношення українських перекладених авторів до інших, зокрема російських в СРСР: воно приблизно таке, як 1 до 20!

Але, коли переглянути, на які «зарубіжні» мови перекладено українських радянських і клясичних авторів, то ствердимо, що це на 99 відсотків переклади на мови сателітних країн. Такі переклади здійснюються або національними видавництвами даних народів, або це роблять центрально в Москві. Тут також перекладають деякі твори на західні мови. Але те, що перекладено з української мови, більше, ніж жалюгідне, напр., пропаґандивний, позбавлений мистецької вартости роман з українського життя росіянина М. Тевельова «Верховино, світку ти наш» (англійською, французькою і німецькою мовами). Московське видавництво в чужих мовах досі не видало ні одного твору української клясичної літератури, а з пореволюційної — нічого вартісного, за винятком кількох низьковартісних пропаґандивних писань. Слід ствердити, що Київ не має свого видавництва перекладів у чужих мовах.

Єдиною поважною річчю з тих, які на протязі останніх десяти років були перекладені на чужу мову, є «Вершники» Ю. Яновського. Це, може, єдиний вислід культурних взаємин, бо Люї Араґон зробив цей переклад під впливом знайомства з кількома українськими письменниками в УРСР. Інша справа, що і цей переклад свідчить про незавидний стан перекладів з української літератури; його зроблено не з української, а з російської мови (цього вже було забагато й самому М. Рильському, який таки скритикував за це свого французького товариша).

Ніяк не думаємо, щоб причиною такого стану був факт, що в українській літературі немає нічого, гідного перекладу західніми мовами. Не зважаючи на все, навіть теперішня радянська література має кілька творів, що їх спокійно можна б перекласти на західні

мови. Але основна причина того, що українська література майже невідома на Заході, криється в тому, що московський центр свідомо проводить таку культурну політику супроти України, щоб тримати її на становищі культурної провінції.

ПРОВІНЦІЯЛІЗМ — МІРКА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Те, на що московський центр годиться в ділянці культурних зв'язків, є ніщо інше, як найзвичайнісінький «ерзац» чи кришки з російського стола, якими наші письменники, вчені, мистці мусять задовольнятись і постійно дякувати за це «рідній Москві». Нинішній стан культурних взаємин України з закордоном проходить «via Moscva»; це є зв'язок не національної культури з іншою чужонаціональною, а тільки етнічної відміни єдиної радянсько-російської культури (великодержавникам у Москві дуже подобається, коли невігласи на Заході перекладають термін «советський» як russian).

Сучасний стан зовнішніх культурних взаємин України є ще одним показником меж культурної «відлиги». Сподівання з-перед трьох років, що на цьому відтинку прийде до лібералізації, поширення прав республіки тощо, завели. Можна бачити, що московський центр і партія застосовують випробувану тактику. Вони в принципі не заперечують культурних зв'язків, але й не дають їм розвиватися нормально. Культурна політика супроти України ведеться приблизно за такою формулою: формально Україна є держава, і цю формальність для Москви корисно підтримувати — назовні і всередині — деякими незначними атрибутами; фактично ж Москва всіляко тримає Україну на становищі малоросійської провінції.

Провінційне становище української культури проявляється в тому, що вона повинна вчитися в російської культури, наслідувати її, «спілкуватися» з нею. Провінційний статус так само диктує місце українській культурі та її окремим носіям у загальному маштабі. В країні, де реґляментується все, від пози вождя на портреті до епітетів, уживаних при відповідних «сакральних» поняттях, від характерів позитивних героїв у романі до тиражу і кількости сторінок видаваної книги, без сумніву, умудрилися вже реґляментувати і підстригати під мірку також письменницькі та мистецькі таланти. В українській літературі радянського періоду ми мали кілька непересічних талантів, що могли вийти за межі національної творчости. Таким був П. Тичина, якого нині дехто вже називає «живим мерцем», або Ю. Яновський, що його також було надламано, хоч він зійшов у могилу ще не в Тичининому стані. Раніше ламали наших видатніших творців, що могли перерости національні рамки, морально і фізично. Нині їм визначають місце і мірку, перевищити яку їм не вільно (Корнійчук, Бажан, Гончар).

Досі жодна ділянка культурної творчости в УРСР не дала таких людей, що переросли б національні межі, хоч були в нас талановиті улюбленці різних муз. Довженко, Курбас, Бойчук — кожен з них міг, за інших умов, гідно представляти у світовій культурі творчість українського духу. Але їхній творчий шлях був менш чи більш брутально урваний, іноді і з знищенням дотогочасного доробку. Україна за сорок років не видала ні однієї постаті, що здобула б у культурі світове ім'я. Чи не одинокого такого формату українця маємо за кордоном в особі Ол. Архипенка, який є тим, чим він став, тільки завдяки тому, що не залишився на батьківщині.

Хоч під нинішню пору українське літературне і мистецьке життя не знає фізичної ліквідації окремих його учасників, проте воно переживає жахливу стаґнацію. Примара колишніх чисток і постійне побоювання за кар'єру в душі офіційного літератора, мистця, артиста, ученого, що стоять при дворі «її величности російської компартії», не дають можливости виявитися одиницям типу Єфремова, Хвильового чи Курбаса (маємо на увазі не так творчий геній, як моральну поставу цих людей). Нинішнє середнє покоління діячів, що надає тон українському культурному процесові, несе на собі сліди найбільшого морального спустошення. Це покоління, на жаль, не дасть нам українських Пастернаків.

Проте не виключено, що серед молоді, фізично нетортурованої і морально нескаліченої (мова про сильні характери!), такої, яка глибоко, екзистенціяльно сприймає життя народу і життя особисте, знайдуться наші Марки Гласки чи нові Хвильові, які скоріше чи пізніше виведуть українську духову творчість із стаґнації, сірого вегетування, штучної стандартности та псевдоідейности на широкі і далекі творчі шляхи. Прокрустове ложе російсько-комуністичної культурної політики, що затисло творчі сили нації, зможуть зламати лише міцні духом одиниці, окрилені ідеєю активного служіння тому, що правдиве, шляхетне і людське.

ВІРА ВОВК: ЗБІРКА «ЧОРНІ АКАЦІЇ»

ГОРЯНА ТРОЯНДА

Я була гостею в Андах,
В троянді, де сходить бог Сонця,
Над пелюстками верхів.

Бриніла мені Вільканота
На інструменті старому
Про давнє, відоме й сумне.

Затоплене золото княже,
Стихії святе володарство
У смертну, безсмертну красу.

ХВИЛИНА

День вийшов білий, як чайка,
Сонце впало на землю, застрягши
На базальтовому шпилі.

Серце тріпоче, як голуб в вітрі;
Розсовуєш будні, шарієшся хусткою,
Де тіні — павина синь.

АРІКА

Вітре пустині, що сушиш
Уста і приносиш
Молитву, мов келех.
Вдолі, іржею мосяжі,
Руді водорості
В зморшках предвічних вод.
Не хочеться стертих доріг,
Слів, що вколисують,
В'ялого звичаю.
Може то гордість: горіти,
Мов аравкарії, в заході,
Або, як пальми, віяти
Смаглим рибалкам
Над пристрасним заливом.
Пити найшляхетніше вино:
Багату самотність,
І знати: що крок, що верх
Ти ближче Чумацького Шляху.

CHICHICASTENANGO

Мої прадавні чари:
Терти в жмені те зілля;
Хай долоня несе тобі запах,
Як кадильниця в Сан-Томе.

Заклинати зорі на сході,
Мотати місяць в волосся
(Як килима човник),
Заколихати вітер, як немовля
На колінах.

Я знаю прадавні чари,
Не знаю тільки, чиї це сльози
Гіркнуть на наших устах.
Зорі й місяць стають у вінок
Коханню чи смерті?

Я знаю прадавні чари...
Ех, яке терпке зілля
Курять кадильниці в Сан-Томе.

ВИБРАНЦІ

Пальмо, ти соняшне колесо!
Нам літо часом дарує
Довершення в амариліс.

Рука на амоніті
Відчує холод сторіч
У формі йонійських колон.

Скрипки кружляють в крові,
Й важливі тільки: акорд,
Контраст і право пропорцій.

МЕХІКО

Хоч добре, що ластівка-стежка
Летіла собі між вулканами,
І що стелилися вітру
Смаглі, незаймані трави.
І добре, що синє кладовище
Було, як колиска, у заході,
Що розцвітало каміння
В оселі, церкви й піраміди.
І кактусів бурі органа
Сурмили стихійно про сонце,
Про місяць в крутих візерунках.
Ще в візії Таско заблисне
Й ростуть кривобокі святині
З хиткої землі в Ґвадалюпе.

APPASSIONATA

Місяць розбився на щоглах
В спокійному плесі,
Розіскрив в шалені антурії
Тихі вітрила.

Смуток — не голуб ласкавий,
Не скриєш у жмені.

І заболить на устах,
Як розцвіт прокази,
Бездушний цілунок.

АДАДЖО

Поклало небо не коралевий крок
На море, що шуміло по колони.

Пісок котився в пінах. Вітер грав
В волоссі кручім, як на довгих струнах.

А зір холодний впився в далечінь
І малював на обрій сині гори.

Чиїсь прегорді, стиснені уста
Мовчали криком смертоносних ран,
Аж хиже небо блискавками зір
Нам посвятило вічну боротьбу.

МАРКО ПРОКЛЯТИЙ

Дорога й дорога!
Пил континентів
В'ївся в борозни обличчя,
Хтось плакав, і виросло море.
Діли по лицях мир
І жменю тихих слів,
Щоб не будити сонних.
А дзвони жайворонків — перехідні,
І сонце на дзвініці,
Й веснянка в гаю.
Не покладеш одне у груди,
Чужий усьому.
Неси ж собі холодний біль
По всіх підсоннях,
Жери красу, впивайся вітром,
Несите серце,
Самотнє серце,
Прокляте.

УБОГИЙ КВІТНИК

Смеркає троянда, коли
Запалиться під тином будяк
Фіялковим вогнем.

І дерен, що тільки ловить
Гонених сарн, приніс
Терпкосолодкий тягар.

Розхідник, опришок гір,
Вже виткав скелистий плай
У крайки гадючий мотив.

Кульбаба, левад Магдалина,
(Їй вітер розносить насіння)
Простерла в долині габу.

А хто в жебрака перехресть,
Лопуха, простерту долоню
Поклав росу, наче ртуть?

Ніхто не знає, чому
Посіяні тайні скарби
В убогому квітнику.

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ: # ШЛЯХИ

(Повість)

ПРОЛОГ

На Морґенштрассе знову розмовляв з безногим, дивувався, чому його вуса — як кинути тютюн в молоко: руді та білі, і він знову розповідав мені, як йому відтято ногу, і він не говорив про те, як його болів тонкий цурупалок, коли відтято кість, а з розхвильованими очима розповідав про добру їжу у військовій лікарні і про посилки, які дістає час від часу від того, хто спричинив його каліцтво (і ще згадує, що під негоду обрубок дуже свербить).

Не знаю чому, та не думаю, що через саму назву вулиці, вранці, коли я виходжу погуляти, я скручую декілька вулиць убік, щоб добратися до Морґенштрассе, і по ній поволі йти у місто, тоді як вечором я звичайно йду по Кляґенвеґ, на якому живу і яким найлегше дістатися до міста. Можливо, що роблю я це через те, що ранком на Морґенштрассе я зустрічаю гурми робітників (чи радше багато робітників, що йдуть поодиноко, а не гуртами), що спішать до С. Верке, які знаходяться саме на Морґенштрассе, тоді як в тій порі Кляґенвеґ зовсім пустий; другою причиною міг би бути безногий, та, мабуть, нею не є, бо зустрічаю я його вже пізніше, повертаючися з міста додому, а ранком, коли я проходжу по Морґенштрассе, його ще немає на своїм з невідомих причин улюбленім місці.

Одначе я думаю, що справа тут дещо глибша, бо з Морґенштрассе у мене пов'язане дивне почуття, чи радше смак (я дедалі частіше думаю, що я фізіологічно відрізняюся від решти людей, бо відчуваю я не серцем, а чомусь устами), який я ще досі не можу назвати, ба і навіть окреслити; я не хочу надати цьому почуттю такого солодкого і популярного імени смутку, що, як весна у місто, приносить із собою в тіло теплий вітер надії і життя, і слово меланхолія не може схопити його своїм темним, як вечір, ім'ям, може якраз через свою спорідненість із вечором; ні, це почуття подібне до смутку чи меланхолії хіба причиною, а найбільше спільного має воно, мабуть, із плоским і зеленавим настроєм дзеркал, які завжди

з жадобою втягають в себе глибини коридорів, не тратячи при тім своєї монотонної і вічної плиткости.

Одне є ясне: Морґенштрассе викликає у мені це почуття, так як картини, відбиті у дзеркалі, підкреслюють його байдужість, і коли в ранки, в які я буджуся від тупого крику будильника, я підводжуся із ліжка, і коли сірий від пилу прямокутник паперу на столі починає щораз більше притягати мою уяву, і коли тоді, замість очікуваного відчаю, у моїх устах я починаю відчувати спокійний, наче дзеркало, квадрат отого почуття, у моїм мозку, як алея, виростає раптом вже майбутня прогулянка по Морґенштрассе, і тоді я, одягнувшися швидко, збігаю сходами униз, і поринаю у густий туман передсвітанкової передміської вулиці. Мої кроки, що наче грузнуть у бетон тротуарів, розм'якшених туманом, беззвучні, і я йду поволі вулицею, смакуючи це дивне почуття, що дедалі стає чіткішим і чіткішим, посуваючися, неначе обережно несений, повз хиткі водорослі прохожих робітників (які, як мені здається, я знаходжу завжди на цім самім місці), повз дерева, що наче грубі чорні жили видніють під пористою, блідою шкірою туману, гудучи від темряви, яка, як кров, пливе крізь них із неба в землю, і тоді короткі та ясні думки, як німі відблиски блискавок, появляються у моїм мозку, і я питаю себе: «Що таке відчай? Що таке неспокій? Що бажання? — хіба дійсно такі почуття можуть існувати? Хіба може щонебудь захитати моє життя, коли існує Морґенштрассе, і коли кожен день приносить із собою, немов у матовій склянці туман і тишу і німих прохожих ранку!»

Сьогодні, пройшовши повз університетську гору, я затримався на мості, ставши майже на самій середині, так що коли я вихилився поза поруччя і глянув у воду, моя постать, відбита у чорній і тихій ріці, виглядала наче вістря стріли на грубім луку випуклого кам'яного моста, відбитого в воді, націленої кудись у білу темряву уже прорідженого годиною туману. Дивлячись у воду, я нараз подумав про густі гурти риб, що наче темні лани конюшини росли десь під непрозорою поверхнею ріки, і, чомусь розсерджений цією думкою, я відвернувся і пішов далі в місто, тепер вже неспокійний, оглядаючи оголошення на кам'яних баштах, свідомий холоду у цілім тілі і несиметричного гамору ранкових вулиць.

Прискорюючи хід і вже не гуляючи, а йдучи із ясно окресленим, неначе формула, пляном у голові, я пройшов крізь досить складну систему вулиць одної із старших дільниць міста туди, де жили Гекери, і, відчинивши скляні, із білою занавісою двері, пішов вузькими дерев'яними сходами нагору. Інґе відчинила мені, і в той час, коли я зачиняв за собою двері, вона поклала мені на шию руки і, в'яжучи їх у твердий вузол на моїм карку і цілуючи мене затисненими мовчанкою устами, майже повисла на мені своїм легким і гарячим тілом. Визволяючися з її тісних і упертих обіймів і роз-

глядаючися по кухні (в яку вели двері зі сходів), я спитав: «Діти вже в школі?»

— Так, — сказала вона, відходячи від мене, а, підійшовши до печі, собі спитала: — **Що ти питимеш?**

— Чай, — відповів я, — я дуже змерз. Сьогодні холодно.

— Гайнріх був хворий вчора вечором, — сказала вона, — йому боліла голова, і він вернув усе, що з'їв.

— Чому ти пустила його до праці? — спитав я мляво, підходячи до вікна, що виходило на вулицю.

— Я не хотіла, — продовжувала вона, — та він уперся і казав ранком, що чується добре. О, він прохає, — додала вона, — щоб ти прочитав останній розділ. — Він скінчив його вчора. Я покажу тобі пізніше.

— Добре, — відповів я, дивлячися на вулицю, — я прочитаю його пізніше. Гайнріх задоволений з нього?

— Так, каже, що напевно видрукують... А ти щось писав? — додала вона на кінець.

— Ні, — я здригнувся, мов не сподіваючись її голосу, а тоді хотів додати щось, та зайнятий спокійною картиною вулиці, неначе заспокоєний, зажмурив на хвилину очі і, змовчавши, відкрив їх знову.

— О, Детлеф, — сказала вона, — як довго ти ще будеш себе так мучити?

— Що? — я майже крикнув, усміхаючися і повертаючися до неї, — мучити себе? І звідки ти це береш? Я зовсім задоволений собою. І хто казав, що я мушу писати чи навіть — що я хочу писати? Я зовсім задоволений собою і роблю те, що хочу.

— А це відколи? — спитала вона здивовано, — я думала, що ти стараєшся писати цю свою книжку. Хіба ж не даром ти наставляєш будильник кожного ранку...

— Не кожного ранку, — перебив я її, — а тільки часами, і роблю це я тільки тому, що хочу встати рано. І, якщо захочу писати, тоді писатиму, а якщо ні, якщо захочу погуляти, тоді піду гуляти. Я абсолютно вільний...

Я обірвав, зрозумівши, що вона не слухала мене, все ще пораючися біля печі, і тоді, коли я відчув, як неспокій і гнів починали крутити пальцями моїх рук і моїми щелепами, німий, безбарвний спокій, немов туман, огорнув мене, і, чуючи вже відомий смак в устах, я закрив на хвилю очі і відвернувся назад до вікна, і знову глянув на вулицю. І опісля, коли вона подала мені мовчки філіжанку, я, взявши її від неї, обернувся назад до вікна і наповнив рот жовтою і гарячою грушею чаю і, ковтаючи її, чуючи, як вона ставала меншою і меншою у моїм роті, неначе грудка льоду, що топиться, бачив, як на вулиці, в пекарні старого Кребса були відкриті двері і Кребс балакав з грубою жінкою, яка тримала в руці сітку, повну жовтих та рум'яних, неначе спілі яблука, булок, і як двоє

хлопців, видно брати, а може й близнюки, їхали на роверах побіч, не говорячи, очевидно, спішачи у школу; литки їхніх голих ніг були бліді від холоду, їхнє біле волосся було гладко зачесане і темне та густе від води.

— Детлеф, — збудила вона мене знову, говорячи до мене і кладучи руку мені на плече, і я знову здригнувся; а коли обернувся, вона, тулячися до моєї непорушної (через недопиту філіжанку чаю у правій руці) постаті, заговорила швидко, дрібно дрижачи всім тілом, немов від фізичної напруги:

— Я хочу допомогти тобі, я хочу, щоб ти працював, щоб ти був щасливий... Я хочу допомогти тобі...

І я, якийсь час дивлячись згори на її чорну і блискучу від гладкого, причесаного волосся, немов покриту чорним лаком, голову, спершу не чув навіть незручности положення, яке прибрало моє тіло, обхоплене її сильними руками, та згодом, коли вона стала повторювати «допомогти тобі», хіть, немов червона плахта полум'я у вітрі, обвинула моє тіло, і, поклавши ліву руку на її круглу і тверду голову, я стиснув її своїми довгими пальцями і, усміхаючися, я перебив її:

— Так, так, ти мусиш допомогти мені, допомогти мені, допомогти мені.

А вона, видно зауваживши тон, що ставав яснішим із кожним моїм висловом, помічаючи зміну в моїх тричі повторених словах, поволі підвела свої очі до мене і, напевно запримітивши блиск в моїх очах і усмішку на моїх устах, змінила вираз свого лиця із здивованого на веселий, і сміючися, і стискаючи мене ще сильніше, потрясала моїм тілом, повторюючи за мною «допомогти мені, допомогти мені, допомогти мені...»

Тепер у спальні я не запримітив на столику ні склянки, наповненої до половини водою, ні бляшаної коробки з аспіриною (які згодом мені відразу кинулися в очі), і ліжко, що наче труп велетня із білим голим тілом, поломаним і зім'ятим у битві, не турбувало мене своєю знівеченою за ніч формою, а навпаки, немов вівтар з білого мармуру, викликало в мені обов'язок несподівано пробудженого жерця отого прапервісного культу. Лезо тонкої течії повітря, холодне й мокре, було встромлене тепер у мою спину, коли я швидко роздягався, стояли побіч ліжка, біля денце відхиленого вікна, слідкуючи за її рухами, такими ж поспішними, як мої, бачачи таку ж неглибоку усмішку і такий же блиск в очах, як ті, що, я відчував, були на моїх; і виглядало це, ніби вона була відображенням мене у дзеркалі, що стояло по тій стороні ліжка, і в яке я глядів, роздягаючися поспішно; і навіть, коли я, врешті голий, простягнув до неї свою праву руку, вона, хоч ще не зовсім роздягнута, відразу ж простягла мені свою ліву. І коли наші гарячі руки з'єдналися, як дві білі і незначні хмарки, над тихим морем постелі, неначе су-

хий і несчікуваний тріск грому, б'ючи серед чистої погоди закритого помешкання із невеликої хмарки наших злучених і розігрітих рук у хвилі ліжка, рознісся по кімнаті далекий, але чіткий стукіт у кухонні двері, і тоді я, здригаючися, вирвав свою руку із її, дивлячись у її очі, прошипів:

— Що це?

— Вдягайся швидко, — прошепотіла вона, — це хтось стукає, — а опісля додала злісно: — Хто це може бути?, — і, вхопивши свій одяг, що лежав біля ліжка на кріслі, понесла його у шафу, і витягнувши звідтіля халат, швидко накинула його на себе, роблячи це зручно і без найменшого вагання, тоді як я заплутано вдягав свій наче непритомний одяг, повторюючи в мозку: «Що я тепер робитиму... Що я тепер робитиму...», чуючи, як мої губи цокотіли від переляку чи то від холоду, і як у двері хтось стукав настирливо, з короткими, як коми, перервами.

— Ти йди читай його рукопис. Він там лежить у вітальні на столі, — сказала вона тихо і захрипло, коли я вже докінчував одягатися, і вона оглянула себе у дзеркалі, — я піду відкрити двері.

І я, застібаючи комір сорочки, пішов за нею крізь двері спальні, а коли вона скрутила ліворуч, у кухню, я звернув праворуч, і на пальцях побіг у вітальню. Посеред великого червоного стола лежала груба купка паперу, навхрест перев'язана червоною стрічкою, і я, вбігши в кімнату, скоро сів за стіл, у, видно, заздалегідь приготоване крісло, і розв'язав стрічку, і став розглядати листки з кінця, шукаючи за останнім розділом, а знайшовши його, став читати. Та прочитавши перше речення, я помітив, що не запам'ятав його змісту, і тоді прочитав його знову і знову, стараючися намарне зрозуміти його ховзький, як ртуть, зміст, рівночасно вже прислухаючися до звуків, що доносилися до мене з кухні; перебігаючи очима перше, досить таки коротке речення розділу, я чув, як хтось невиразно говорив з Інґе грубим чоловічим голосом. А тоді, почувши, як вона кликала мене, я кинув папір на стіл і швидко пішов у кухню.

— Детлеф, піди поможи панові принести Гайнріха, — сказала вона швидко, уздрівши мене у дверях, — він захворів на роботі, а тепер зомлів у авті... Може його треба до лікарні...

— Йому стало погано на роботі, — сказав нараз чоловік своїм грубим, невиразним голосом, — і він боявся, що не дійде додому, і прохав мене.

— Ідіть, ідіть! — перебила його Інґе, і ми пішли сходами вниз до авта, що стояло перед дверима, в якім Гайнріх сидів біля відкритого вікна, поклавши голову на спинку сидіння. Його обличчя було сіре і лискуче від поту, немов восковий папір, волосся розхрістане і мокре, і така ж сорочка, із жовтими плямами, очевидно від блювотини. Він дихав важко і стогнав потиху, коли ми несли його: чужий чоловік, обхопивши його за груди і притиснувши до себе,

а я за ноги, а вже на ліжку, коли Інґе стала обтирати його лице мокрим рушником, він застогнав голосно і сказав, підводячися на руках, що йому недобре, та коли вона знову притулила рушник до його чола, він впав мовчки назад на подушку, і тоді вона, глянувши на нас, сказала викривленим ротом:

— Його треба до лікарні...

— Краще закликати лікаря, — сказав чужий чоловік, — у вас є телефон?

— Так, — повторила вона чоловікові слова, — може краще закликати лікаря. Телефон є там, у вітальні... Доктор Шустер, — додала вона, — його число є на першій сторінці в книжці... Піди, Детлеф, покажи панові.

Я пішов із чоловіком у вітальню, де був телефон, і, стоячи біля нього, чув, як той розмовляв із лікарем, та нараз Інґе увійшла в кімнату і закликала мене.

— Іди до нього, — сказала вона, — він хоче говорити з тобою.

— Говорити зо мною? Про що?

— Я не знаю. Казав, щоб я закликала тебе. Він хоче говорити з тобою насамоті.

Я пішов у спальню. Гайнріх лежав на ліжку, вже без піджака, накритий ковдрою, із рушником на чолі.

— Закрий двері, — сказав він, усміхаючися до мене, і коли я мовчки виконав його просьбу, він ще слабшим голосом попросив, щоб я сів на ліжко.

— Ти вже прочитав останній розділ? — спитав він, знову усміхаючися.

— Ні, — сказав я, не дивлячись на нього, — ще не мав часу, я щойно прийшов.

— Прочитай, — казав він, далі всміхаючися, — він добрий... ціла книжка добра. Я радий, що скінчив її, тепер можу вмирати! Я чуюся дуже погано, і я знаю, що помру, — заговорив він знову своїм блідим, вицвілим голосом. — Слухай, — він нараз змінив тон, і я глянув на нього, щоб знову заперечити його, та, побачивши, як його голова вгрузла в подушку, немов від ваги сірої і мокрої руки рушника, що лежав на його чолі, і як він дивився на мене своїми тихими очима, я швидко перевів очі на столик, на якім стояла висока склянка, до половини наповнена водою, і відкрита бляшана коробка з аспіриною, в якій видно було ще декілька білих пілюль, і тоді, слухаючи його слова, я зрозумів, що, увійшовши в спальню ще з Інґе, я безперечно мусів бачити ці речі, та тільки не схотів собі це усвідомити, і, немов соромлячися за свій попередній вчинок, я закрив очі, та його слова, неначе цей настрій, що, як запах випливав із простих, та чомусь похожих на білі квіти речей на столику, продовжував окупувати мене своїм нудним і млосним змістом.

— Слухай, — казав він, — я хочу сказати тобі щось, чи радше попрохати тебе щось. Інґе... Інґе, я знаю, любить тебе... і ти її. Я знав це цілий час, і тепер я можу це тобі сказати. Коли я помру, — продовжував він вже іншим голосом, — коли я помру, прошу тебе, заопікуйся дітьми. Добре? Будь добрим для них. Добре? — повторив він знову, і я, махаючи головою, сказав хрипко:

— Добре, — зі стерплим лицем, немов збитим з сухих дерев'яних дощок.

— О, — сказав він тоді, — о, тепер я можу вмерти. Ти будеш добрим для них, правда? («Так», відповів я швидко, хоч він говорив далі, не ждучи моєї відповіді). І прочитай останній розділ. Він добрий. Ціла книжка добра. Пішліть її до того видавництва, що ми говорили...

— Так, сказав я, примушуючи себе перевести очі на нього, а побачивши, що рушник зсунувся з його чола на подушку, я, кладучи його назад на Гайнріхове чого, сказав:

— Тихо, тихо... Ти лежи і відпочивай. Зараз прийде лікар.

— Так, — сказав він, усміхаючися і закриваючи очі, — добре, — і тоді я встав із ліжка і, дивлячись на нього, пішов до дверей, саме в той час, як почувся стукіт об них, і вони відкрилися, і лікар (великий і товстий, схожий на чоловіка, що привіз Гайнріха), а за ним Інґе показалися у них.

— Що він казав? — спитала вона мене пізніше, коли ми стояли в кухні, а лікар був із Гайнріхом (чоловіка, що привіз Гайнріха не було, і він ждав, мабуть, у вітальні).

— Нічого, — відповів я, дивлячись крізь вікно, — нічого, я скажу тобі пізніше.

— Та що, скажи, — вона настоювала, поклавши руку на моє плече, — чому ти такий дивний?

— Нічого, — сказав я, — нічого. Я скажу тобі пізніше, — а тоді урвав і обернувся, почувши уже близький голос чоловіка, що привіз Гайнріха.

— Із ним погано? — спитав він.

— Так, — відповів я швидко, відвертаючися від вікна.

— Гм, — похитав він головою, а тоді, не дивлячись на нас (що мовчки, з опущеними руками, як діти, стояли побіч біля вікна), додав: — Ну, так... вибачте, та мені треба назад до праці, — і, видно, бажаючи попрощатися з нами, глянув на нас, та, немов налякавшись, відвернувся і швидко вийшов із помешкання.

Я знову обернувся до вікна, і побачив, як він сів у авто, і як воно зірвалося з місця, лишаючи за собою білий клуб диму, немов великий і округлий камінь. Двері в пекарні Кребса були закриті, і над вулицею царив сірий смуток вже без сумніву похмурого і холодного дня. Стоячи отак і дивлячись на вулицю, я чув, як Інґе ридала тихо і рівно за моїми плечима, сидячи при столі, і чомусь

це її ридання, неначе тикання годинника, наводило на мене неміч і сум, і сон. Згодом, за якийсь час, я почув, як відкрилися двері у спальню, і як вийшов лікар, і я хутко обернувся, з голосним гуканням серця у грудях і в вухах (наче наповнених водою), немов боячися, що проґавлю його, коли не обернуся відразу, а він, увійшовши у кухню із серйозним, наче глечик, повний води, обличчям, підійшов до столу і, поклавши на ньому свою торбу, відкрив її, і став шукати щось у ній.

— Як з ним? — спитала Інґе голосом тихим і зміненим плачем.

Лікар не відповів нічого відразу, тільки з незмінно серйозним лицем став щось писати на папері, що витягнув із торби, а опісля, все ще пишучи, сказав спокійно:

— Це нічого серйозного. Він потребує спокою і відпочинку.

— О, Боже! — Інґе крикнула, а я почув, як закрутилася мені голова, і, опираючися рукою об піч, я ступив крок наперед і голосно спитав:

— Справді? Ви не жартуєте?

Він мовчки глянув на мене і не сказав ні слова, а тоді, простягаючи картку, на якій писав, до Інґе, сказав до неї:

— Дайте це йому... І спокій. Він потребує відпочинку.

— А ви, — звернувся він до мене, — ви йдіть геть. Йому потрібний абсолютний спокій.

Та я не чув, що він говорив далі, тільки бачив ще великі очі Інґе, що дивилася здивовано на мене, і, червоніючи спершу від сорому, а опісля від люті, я мовчки вийшов з кухні і, тріснувши дверима, поволі зійшов сходами на вулицю.

І тільки згодом, коли я вже йшов по Морґенштрассе, спокій знову опанував мене, і, побачивши безногого (він стояв, спершися плечима об мур, тримаючи руки на милицях, а його одинока нога була вигнута луком, напевно від все ще надмірної ваги), я усміхнувся і, прискоривши хід, підійшов до нього, а, слухаючи його слова, знаючи наперед, що він скаже, я не слідкував за ними, тільки, похитуючи головою, дивувався, чому його вуса такі, як молоко з намоченим у ньому тютюном: руді та білі.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Останніми часами я часто думаю про У., де я кінчав гімназію, і де, так би мовити, я поховав свою молодість.

Тому що наука починалася о сьомій годині ранку і тому що я жив далеко від школи, коли я вставав з ліжка, надворі ще було зовсім темно, і, виходячи з будинку, де я жив, на вулицю, я наче нечутно занурювався у слизьку і чорну воду ріки, а тоді осідав на дно, покрите тихою і м'якою верствою білого намулу туману. Ідучи швидко, я

уважав, щоб не зударитися з деревами чи з постатями перехожих, які, здавалося, коливалися ліниво, коли я проходив повз них, і обличчя їх були зогнилі від темряви і туману, нагадуючи мерців, похованих у морі, з відстаючим білим, як пір'я, м'ясом, пошарпаним і виссаним влізливими ротами риб. Я приходив у школу досить рано, і, зайшовши в клясу з темними дощаними стінами (тому, що старий будинок гімназії був знищений під час війни, на його місці були поставлені дерев'яні бараки), наповненої до половини, як бочка, жовтою водою світла, я мовчки подавав тим нечисленним товаришам, що прийшли раніше від мене, руку, і сідав у свою тісну і невигідну, як труна, лавку. Витягнувши книжку, я звичайно не читав, лише дивився на її білий квадрат передо мною, наче у вікно, і з насолодою любувався тим, похожим на тишу, почуттям у тілі, що, втомлене довгою ходою і стерпле від холоду, поволі відходило і верталося до свого первісного сонного стану. Будила мене із того свідомого сну болюча іньєкція дзвінка, тоді я метушився і машинально розкладав на похилій поверхні парти книжки і зшитки і ждав професора. Він приходив, вдягнений звичайно в інше тіло кожного дня, і, привітавшися сухо, обернувшися лицем до нас, неначе чарівник, випускав із свого рота то чорні зграї латинських слів, то важкі ланцюги хемічних формул, то безконечні спіралі математики. День тоді, неначе океан, заливав своїм білим прибоєм темний берег кляси, і засліплений його блискучою поверхнею, я не міг відірвати очей від вікна, вже не слідкуючи за голосом професора, що нараз ставав меншим та різкішим, немов розгляданий крізь протилежну сторону бінокля. На обід я їв дві скибки хліба, намазані солоною і мокрою марґариною, що, наче вода, всякала у їх сухий пісок, ставши при вікні і глядячи на руді та мокрі скирти грузу на дворі чи на безконечні процесії вуличного руху за ними. Прийшовши додому, коли вже останні краплі дня втікали з пригорщів міста, я готував собі вечерю, у сумерку кімнати, освітленої червоним і круглим, наче місяць, кружком електричної пічки, любуючись теплом, що, немов музика, йшло із її вібруючих і запорошених, похожих на струни якогось старого середньовічного інструмента, розпечених спіраль, вже передчуваючи з нудьгою прихід довгих і кошмарних, мов гарячка, годин розв'язування задач.

І так я звик до того способу життя, а згодом вже не відчував бажання змінити його, а, навпаки, я пом'ятаю, як часами, коли думка про те, що, скінчивши гімназію, я мусітиму покинути У. і їхати кудись в університет, починала непокоїти мене, я проганяв її, як муху, із тихих кімнат мого мозку, і тоді щільно замикав їх вікна і з затисненими устами виконував добре заучені рухи даної дії мого даного дня.

Та тоді, одного дня, я зустрів Герберта, коли пішов гуляти до міста під час нашої двогодинної обідової перерви, роблячи це за

постійною, хоч рідкою звичкою, підкреслюючи тим радше, а не заперечуючи монотонність мого життя.

Я стояв перед вузькою, вбогою вітриною, на якій під сірою пліснявою пилу лежали старанно уложені складні споруди з шорсткого, як бетон, мила, з паперових коробок, набитих порошком до прання, і з інших предметів туалетного вжитку, не дивлячись на ці речі, а у темне скло вітрини, в якім, як у акваріюмі, плавала бліда риба мого вузького обличчя. Розглядаючи себе, я раптом чомусь глянув праворуч і забачив Герберта, як він ішов до мене, з білим, трохи темним від дощу волоссям, в чорному з піднятим ковніром плащі; тоді я швидко відійшов від вітрини і пішов йому назустріч, встигши зробити ще декілька кроків, заки став, зустрівшися з ним.

— Здоров, — сказав Герберт.

— Здров, — відповів я.

— Погано, дощ... Що? — спитав він.

— Так, — сказав я, не дивлячися йому в очі, а тільки на білу пляму його обличчя, — погано.

— Ти куди ідеш? — спитав він далі, і це нараз роздратувало мене, я почув, як кров, наче червона головка сірника, потершись об шорстку шкіру мого обличчя, раптом вибухнула полум'ям жару, і, червоніючи та усміхаючися злісно, я сказав:

— У нас тепер обідова перерва, і, як ти знаєш, після доброго обіду дуже здорово пройтися отак,... щоб не стати товстим.

Він замовк на хвилину, і я відчув, що він зрозумів мене, хоч це не збентежило його, і тоді, відкриваючи нараз уста, він сказав:

— Ходи, підемо в ресторан на каву.

— На каву?... В ресторан? — закричав я здивовано, майже сміючися, наче я ніколи не чув про можливість іти в ресторан на каву, і тому вона здалася мені смішною, дивуючися теж його словам тому, що я не знав його добре, і ми рідко розмовляли. Я зморщив обличчя і, вже справді не вірячи, що він жартує, спитав:

— Чому на каву?... Чому в ресторан?

— Чому ні? — усміхнувся Герберт, — тепер холодно, дощ, а в нас ще доволі часу. (Ще майже година часу, — сказав він, глянувши на свій годинник). Чому не піти і напитися чогось теплого?

— Ні, сказав я, — ні... Я не вдягнений... Зрештою я не хочу...

— Підожди, — Герберт перебив мене, — ти щось пив на обід сьогодні?

— Я? — спитав я паленіючи, ні, я не пив нічого... Чи властиво так, я пив воду.

— Воду? — сказав він з погордою, — вода холодна. Воду не добре пити після їжі. Треба чогось теплого, щоб помогти шлункові травити.

— Травити? — засміявся я і, холонучи та відчуваючи, як знову кристалізувалося спокоєм моє лице, додав спершу: — Дві скибки

хліба з маргариною не потребують багато травлення. — А опісля, стаючи ще більше спокійним і майже гордим: — Зрештою у мене немає грошей.

— Ах, що там гроші! — засміявся Герберт, — у мене є гроші, ходи, підемо, — а я, заскочений його відповіддю, не знаючи, що сказати, стояв, коливаючися непомітно, так немов я стояв десь високо на даху будинку, стараючися не втратити рівноваги, і тоді він, кладучи руку на моє плече, сказав знову:

— Ходи, підемо, — і повів мене з собою мовчки в кам'яну гущавину не ушкоджених війною будинків.

І коли ми вже були в ресторані, я дивився, як мерехтів в філіжанці чорний кружок кави, мінячися, наче звинена в клубок гадючка своїм срібним, мережаним хребтом, а коли я ненароком глипнув на Герберта, я побачив, як він сидів, зсунувшися в кріслі розкинувши широко ноги, тримаючи у пальцях білу цигарку, ніжно, як циліндровий амулет зі слонової кости, з білим і спокійним, наче свіжо вимитим обличчям, і я нараз зрозумів, чому він хотів іти в ресторан, і наче заспокоєний отим відкриттям, віддихнувши глибоко, усміхнувся непомітно і, опустивши руки вниз, як два важкі мішки, собі зсунувся в кріслі, з'єднавшися з великою і темною тишею ресторану теплим спокоєм мого тіла, свідомий того, що надворі далі падав дрібний та їдкий, як кислота, дощ, і люди далі жували мокрими яснами своїх черевиків чорну і безконечну ґуму доріг.

І тільки згодом, за якийсь час, коли я вже випив каву і коли тиша, наче сон, вивітрилася з мого тіла, я глянув на годинник і, наляканий його блискучим виразним словом, зірвався з гуркотом з крісла.

— Слухай, — сказав я до Герберта тремтячим голосом, — вже пізно... Лекція вже давно почалася. Нам час у школу.

— Я знаю, — відповів він, не встаючи з крісла, усміхаючися м'яко, — я знав це, та не хотів тебе будити.

— Будити мене? — крикнув я, здивований і лютий, — я не спав. І що ти говориш?

— Ну, — сказав він, далі всміхаючися і підводячися з крісла, — я не говорив це в тім сенсі, та це не важно.

А я, бачачи, як він став вдягати плащ, мовчки собі натягнув свій на себе і пішов за ним до ляди, зі злістю і нетерплячкою слідкуючи, як він платив дзвінкими і блискучими, як вода, монетами. А коли ми вже були надворі, я кинув йому злісно: «Ходи скоріше... Ти тягнешся так...», радий, що міг сказати це до нього, бо він ішов поволі і віддаль між нами ставала дедалі більшою і більшою.

— Знаєш що, — сказав він спокійно, дивлячись своїми ясними очима у мої, — я вже, мабуть, не піду сьогодні в школу.

— Що? — закричав я, ідучи далі попереду нього, — чому ні?

— О, — сказав він, — вже пізно, і у нас немає сьогодні ніяких важливих лекцій. Я краще піду до бібліотеки. Ходи зі мною, — додав він.

— О, ні, — крикнув я майже радісно йому в лице, — ти піди знайди собі когось іншого. Я йду у школу, — обернувся, і побіг швидко, лишаючи його за собою: спокійного, з руками, як у воді, зануреними у глибоких кишенях його чорного, широкого плаща.

Біжучи швидко ясними від дощу вулицями, я повторював:

— Я йду у школу, я йду у школу, — під ритм моїх лупких, як твердий м'яч, кроків і тоді нараз я подумав: «А що він зробить із своїми книжками? — Вони ж у школі!» І це питання чомусь примусило мене зупинитись, та, постоявши хвилю, я пішов далі в сторону школи, хоч вже повільним, втомленим кроком.

На другий день, у суботу, коли я повертався зі школи, ідучи одною із бічних вуличок, я почув, як хтось лопотів кроками за мною, наче кидав важкі книги на дорогу, і я знав, що це він (бо він старався говорити зо мною в школі, та я уникав його), і прискорив хід, чуючи, як кроки ставали ближчими за моєю спиною, та він врешті дігнав мене, дихаючи важко, і ще позаду мене сказав: «Не біжи так», а я не обертаючися, та звільнивши хід, відповів: «Я не біжу».

— Слухай, — сказав він, нарешті зрівнявшися зі мною, — я хочу вияснити те, що сталося вчора.

— Тут нічого вияснювати, — сказав я байдуже, — тільки ти помиляєшся, коли думаєш, що я буду волочитися по бібліотеках з тобою, замість того, щоб іти у школу. Знаєш, — додав я твердо, — я ніколи не любив лінивих людей.

Він засміявся голосно, і я тоді глянув на нього і спитав злісно:

— Чому ти смієшся?

— Тому, що я теж не люблю лінивих людей.

— О, справді, — усміхнувся я, — а мені здавалося, що навпаки.

— Підожди, — сказав він, — підожди! Я хочу вияснити тобі цілу справу. Бачиш, те що я вчора робив, я робив для тебе...

— Для мене? — вибухнув я сміхом. — Ні, це справді комічне! Ти не хочеш «будити» мене, ти не йдеш у школу для мене...

— Не смійся, — перебив він мене, — тут нічого сміятися. Я хотів допомогти тобі.

— Допомогти мені? Мені не потрібні нічиї допомоги!

— В тім ціла справа, — заговорив він швидко, — в тім ціла справа! Ти не хочеш, щоб тобі допомагати, ти не хочеш змінити своє життя. Але ти потребуєш цього...

— Потребую чого?

— Зміни! Я хотів показати тобі, що життя має теж приємні сторони, що в житті існує теж спокій і тепла насолода...

— О, засміявся я, — так от чому ти повів мене до ресторану.

— Так, — сказав він, — я хотів, щоб ти відчув життя таким, як повинно бути, а не таким, як воно є тепер.

— Іншими словами, ти хочеш, щоб я дурив себе.

— Ні! — крикнув він, — чому «дурив себе»? Життя тепер ненормальне. І школа теж є ненормальною фазою життя. І тому я хочу показати тобі життя таким, як воно колись було і яким воно ще буде... і, зрештою, яким воно і тепер є, тільки яке ти не хочеш бачити.

— Не йти у школу... — зачав я, та він зараз перебив мені.

— Так, «не йти у школу»! Ти ставишся до школи, до розкладу годин, наче від них залежить існування цілого світу, а принаймні твоє існування. А я хотів показати тобі, що коли ти не підеш у школу, нічого не станеться, що і школа існуватиме, і ти існуватимеш, і що існує ще щось поза школою.

— Ну, це може так, — сказав я з погордою, — та я все таки не думаю, що хочу робити те, що ти кажеш. Я думаю, що волочення по місту і по ресторанах і не-ходження у школу не дадуть нічого.

— Ні, — сказав він, — ти не розумієш мене. Я зовсім не проповідую безділля, а навпаки, я кажу, що тільки праця може заспокоїти і зробити людину щасливою. Тільки я думаю, що ти, як наші друзі в школі, забуваєш про себе, про те, що ти повинен зробити себе щасливим... Ну, — додав він, — але ми мусимо продовжити це колись пізніше, бо я мушу йти додому.

— Добре, — сказав я з неохотою, — колись іншим разом.

— А що ти робитимеш завтра? — спитав він, коли ми пристанули.

— О, не завтра! — заговорив я скоро, — завтра, чи радше сьогодні вечором я їду до батьків... Я живу тут сам, мене не буде завтра дома.

— А у тебе є телефон? — спитав він.

— Ні, — сказав я, — немає.

— Ну, тоді ми побачимось у школі, — продовжував він, — в понеділок. Добре?

— Добре, — відповів я, і попрощавшися, ми розійшлися, і я пішов додому, не думаючи зовсім про нього, так наче я ніколи і не зустрічав його, і, прийшовши в хату, я кинув книжки на стіл, роздягнувся і стояв довго при вікні, дивлячися, як гас день і на обличчі міста виступала густими плямами рожева гарячка світел.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Стоячи при вікні, я поволі став відчувати повинність збиратися їхати: факт виліз з-під густого болота немислення, як гостра палиця, висуваючися на поверхню, і тоді я засвітив світло, кинув декілька книжок і брудну білизну у валізу, вдягнув на себе плащ,

і пішов поволі на станцію, не думаючи, задивлений у ясний, наче сонце, кінець вулиці.

На станції я сів у холодний, темний і пустий ще поїзд, сховавшися в куток біля вікна, як перед свічкою темрява, дивлячися, як надворі, за вікном лямпа розцвітала серед вже наступаючого туману барвистими, сферичними пелюстками веселки.

З плиткого, воднистого сну витягнув мене кондуктор, коли поїзд вже їхав, і я, не знаючи, хто він, подав йому свій квиток, а тоді поволі став будитися, розуміючи, що діялося довкола мене: світло прилипло до жовтих стін вагона наче брудні, лискучі шпалери, люди сиділи мовчки на дерев'яних лавках, коливаючися в такт до механічної мелодії їзди своїми великими, важкими головами, а крізь вікно на шибці було видно чорне, розчавлене обличчя ночі.

І тоді, коли я подумав, що мусітиму залишити цей вагон і іти у ніч, я закрив від неохоти очі і став казати: «О, коли б я міг їхати отак завжди... завжди їхати, завжди бути в вагоні, де світло і де ніхто не непокоїть мене. О, коли б я міг завжди бути мандрівником, що їде кудись...» Та коли поїзд став на моїй станції, я без вагання зірвався з місця і, взявши валізу, вийшов надвір.

Я відразу, неначе крапля, розплився в повнім резервуарі ночі, і коли поїзд від'їхав, пускаючи пару з-під коліс, я пішов, ступаючи ногами в калюжі, що лежали ясні на дорозі, як вночі хмари на небі, чуючи, як холодна вода просякала крізь лиху шкіру черевиків і залазила між пальці моїх ніг, відкриваючи їх гострим, холодним ножем, як устриці.

Побачивши мокрі, заплакані очі світел будинків села, я пішов скоріше, лишаючи за собою густу і незрозумілу музику лісу, крізь який я мусів перейти, йдучи зі станції, відчуваючи тепер, як повіки моїх очей були важкі, неначе металеві засувки, і напівзакриті.

Коли я відкрив двері хати і увійшов у коридор, на мене вискочив наш собака з ясних відкритих дверей, лижучи мені руки гарячим і шорстким, як пісок, язиком (його вуха були великі і м'які, як квіти, а ніс мокрий і холодний на моїх руках).

— Текс, — сказав я, — Текс, — граючися шерстю собаки, любуючися його тихим скігленням, і тільки батько збудив мене, стаючи на дверях кухні і кажучи: «А, це ти».

— Добрий вечір, — сказав я, беручи валізу і йдучи у хату.

— Ну, як там школа? — спитав він, не відповідаючи на мій привіт.

— Нічого, добре, — відповів я і пішов у кухню, привітатися з матір'ю, цілуючи її гладку і холодну щоку.

Кухня була простора і холодна, з надто ясним світлом, і я раптом відчув безмірний голод у собі, неначе губка сухість, до тої міри, що холодний піт виступив на моїм обличчі, і я закрив очі, бо мені стало недобре.

— Ти голодний? — спитала мати.

— Так, — відповів я захрипло, — дуже.

— Я зараз зготую тобі щось, — сказала, вона, кидаючи те, що робила, і починаючи поратися біля кухні.

— Добре, — сказав я, — я тільки піду на хвилю до своєї кімнати, — і, взявши валізу, пішов туди, закриваючи за собою двері і світячи яскраве світло.

Я розглянувся по кімнаті, дивуючися її непривітній, немов незнаній, обстановці: ліжко було вузьке, етажерка з книжками мала, стіл голий, а вікно чорне і мокре знадвору. І тоді нараз мене охопив якийсь жах від тої ясної й холодної ворожнечі кімнати, і я загасив світло, кинувся на ліжко, закрив обличчя м'яким простором подушки і лежав так навзнак, кусаючи її й чуючи, як вона ставала мокрою від моєї слини (наче від своєї холодної, воднистої крови), стогнучи тихо, без сліз питаючи себе голосно: «Чому я їхав сюди? І чому я завжди хочу чогось, чому я не можу жити так, як живуть інші люди? О, чому я мусів взагалі народитися?!»

— Ходи їсти, — почув я і знав, що це моя мати, підвівся на ліжку, дивлячися на неї, жмурячи очі, бо вона стояла у відкритих і нестерпно ясних дверях.

— Що з тобою, — спитала вона, побачивши, як я відкинув подушку.

— Нічого, сказав я, встаючи з ліжка, — я дещо втомлений.

— Може тобі принести їсти сюди, — спитала вона зажурено.

— Ні, — сказав я, — ні, це нічого, я піду з'їм, — і пішов повз неї у ясну кімнату, а вона за мною.

На столі лежав нарізаний чорний і блискучий, як куски торфу, хліб, а в чайнику була гаряча вода на чай, і коли я став їсти, я відчув, що ніколи не насичу себе тим кислим, клейким хлібом і отою гарячою, як бляха, водою, і ніколи не загашу у шлунку цей смак вогкости, і холоду, і порожнечі.

— Що з тобою, — нараз спитав батько, — ти хворий?

— Ні, — сказав я, не глядячи на нього, — я тільки втомлений, дуже багато вчуся.

— Ну, — сказав він, — треба уважати, не треба вчитися так багато...

Я не слухав його слів, бо почув, як собака підійшов до мене і почав лизати мою ліву руку, що чомусь звисала додолу, і мені стало тепло від його мокрого, гарячого язика, і я закрив очі і перестав їсти і сидів так, думаючи: «О, якби я міг сидіти так завжди, ціле життя...»

Ранком я збудився і довго лежав у холоді, на холодній, як камінь, подушці, чуючи, як дощ цокотів зубами об шибку вікна і як вітер, як вода, просякав крізь щілини в рамах і тік через мене густими мокрими потоками.

Вдягнувшися скоро, я вийшов з кімнати і пішов до матері, в кухню, і знову, як вчора, поцілував її в щоку, здивований тим своїм неплянованим вчинком.

— Я піду пройтися з Тексом, — сказав я, відвертаючися від неї.

— Так рано? — сказала вона.

— Я скоро вернуся, — відповів я, — дощ вже перестав падати, а я хочу трохи походити на свіжім повітрі.

— Ну, добре, — сказала вона, — ти йди, та скоро вертайся, бо сніданок вже майже готовий.

— Добре, — сказав я, — я зараз вернуся, — і, взявши собаку з собою, пішов у мокрий і білий день, бачачи сірі, наче дим, клуби вже безлистих дерев на яснім тлі неба, чуючи, як липке від дощу листя чіплялося моїх черевиків, слідкуючи, немов хвора людина, за життям, за незрозумілим виявом радости собаки, що нерівними спіралями ганявся довкруги мене. Я йшов поволі в сторону лісу, тягнучи за собою клейкий шелест жовтого листя в болоті на важких ногах.

Так я ходив довго, знаючи, що вже час іти їсти сніданок, та не бажаючи вертатися, чомусь задоволений порожнечею у шлунку, з насолодою слухаючи, як він уперто корчився і пінився, і коли це перестало мене бавити, я подумав: «Я вже можу йти назад в хату», — і пішов вже скоро, закликавши собаку.

— Де ти був так довго? — спитала мене мати з докором, а батько, вже прийшовши з церкви, холодно сказав мені:

— Ти так далеко не зайдеш. Ти вже не дитина, ти мусиш уважати на себе сам.

— Я мушу скоро їхати, — сказав я, — я забув, що маю зустрітися сьогодні з одним товаришем, маємо робити задачі...

— Ти мусиш підождати на обід, — заговорила жалібно мати, — ти не можеш так їхати.

— Так, безперечно, — відповів я, радий, що міг згодитися в чомусь з нею, — я поїду після обіду, мій поїзд відходить по другій.

Вийшовши з хати вже після обіду, я пішов на станцію крізь ліс, що чорнів по обох боках дороги купами чорного, мокрого вугілля, думаючи з погордою: «А тепер десь грубі череваті міщани, з очима мутними від сала, як товста холодна юшка, сидять у м'яких, як кал фотелях, засипляючи під музику концертів Ґріґа чи Рахманінова, чи симфоній Брамса, а я з легким, порожнім шлунком сам, під мокрим матрацом неба, серед чорного, наче погорілого лісу, і я завжди буду сам, мені нікого не потрібно...», йдучи вже бадьоро на станцію, поволі вже починаючи бажати: «Щоб вже бути в У., у себе дома».

Крізь сталеві, аж сині краплі дощу на шибці вагона я бачив, як росло місто, коли поїзд в'їздив у нього: як будинки ставали вищими і численнішими, а висока і тонка вежа собору, що, як

здавалося здаля, наче птах, висіла над містом, тепер немов спускалася униз й ховалася серед сірих куцих будинків.

— Я таки люблю місто, — думав я, — я таки маю щось спільне тут, тоді як там, у них, я зайвий, бо вони зовсім не розуміють мене.

Висівши з поїзду, я з любов'ю дивився на знайомі будинки довкола станції, на високі дошки, якими було обгороджене нове, ще не закінчене, її приміщення, і, вийшовши у місто, я поволі пішов його пустими вулицями, немов ланами, не зважаючи на холодні і брудні струмені води, що, як сполохані зграї птахів, втікали з-під коліс деяких авт і сідали мені на одяг і обличчя. А проходячи повз кінотеатри, бачачи щільні натовпи людей, що зібралися перед ними, я подумав: «І чого вони хочуть в отих чорних і гарячих печерах? — Півтори години цікавого, нового життя! Або нового тіла, позиченого на короткий час: з густим волоссям, штучними зубами і губами, блискучими від противної, як рицина, усмішки»!

І зайшовши в хату, я роздягся в холоді, радіючи, що день втікав мені з рук, як ховзька шовкова плахта, і вже в ліжку, я сказав собі: «Ти вже приїхав, ти вже приїхав», усміхнувся і загасив очі, як дві цигарки в темряві, а коли збудився, вже була ніч, і думка, як камінь, муляла мене в мозку: «Завтра понеділок, завтра понеділок».

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

У понеділок я вже ждав його, хоч він не підходив до мене цілий ранок, а під час обідової перерви, він як звичайно кудись зник з кляси, і я їв обід сам, стоячи при вікні, чуючи за плечима шелест паперу і мокре цмокання уст тих товаришів, що осталися в клясі, і, нетерпеливлячися, я їв швидко, ковтаючи непожовані, глевкі куски хліба, наче в спразі великі ковтки води, так, немов цей хліб був проміжком простору, що відокремлював його від мене, який я старався якнайскорше зменшити, і, з'ївши, я хутко накинув на себе плащ і вийшов надвір, у день, зарослий, наче став, рідким очеретом дощу. І так пригноблений, неначе втоплений, я вийшов з шкільного подвір'я і пішов у місто, а проходячи повз будинок суду, що, неушкоджений війною, стояв у дощі, наче синя гора віддалік школи, я, ненароком глянувши ліворуч, побачив у темній лісній тіні входових колон Герберта: він стояв, спершися об білий кам'яний стовбур, і тепер, дивлячись на мене, усміхався мовчки, немов від внутрішнього задоволення собою.

Побачивши його, я швидко, немов наляканий, відвернув голову, вдаючи, що не зауважив його, та він гукнув мене, і я став, обернувся і, дивлячись на нього, як він збігав дрібно, немов потік води, по сходах, кілька разів закрив на коротку хвилю очі, стараючися тим способом витерти себе із місця, де я стояв, немов ґумкою слід

олівця з паперу, а коли він досягнув мене, ми мовчки рушили з місця і пішли побіч себе, в моїм попереднім напрямку.

— Я думав, що ти ітимеш сюди, — сказав Герберт після довгої мовчанки, коли хвилевий сором зник у мене без сліду, і глибока байдужість огорнула мене, а потім додав: — Я звичайно їм свій обід тут у суді. Там тихо, нікого немає... можна позбутися школи на якийсь час.

— А це можна так? — спитав я, дещо зацікавлений, — ніхто нічого не каже?

— Ні, — відповів швидко Герберт, — та це не в залі, а на коридорі. Там є лавки, і під час обіду нікого немає.

— О, — сказав я, а він тоді спитав знову швидко, з нотою радости в голосі: «Підемо напитися кави?» — і я без здивування поволі відповів: «Добре», і тепер ми пішли швидше повз кіоски, в яких продавали жовті, опуклі свічі груш і тонкі, наче плитки чоколяди, коробки дешевих цигарок, минаючи монаші постаті людей, що, вдягнені в сірі, лискучі від дощу, плащі, вели поруч себе покірні ровери, неначе биків за срібні роги.

— Як я жахливо почуваю себе, — сказав я, зовсім не думаючи, немов і не вимовив нічого, а Герберт тільки знав мою думку.

— Я теж, — обізвався він, — та, знаєш, це мине, це тільки тимчасове почуття, може навіть тільки через негоду. А прийде гарний день, і ти почуватимеш себе чудово і казатимеш: «Як добре, що я живу!»

— Так, — сказав я, — але я почуваю себе погано тепер, і більшість часу я почуватиму себе погано і ненавидітиму життя...

— Так, але слухай, — перебив він мене, — але ти можеш пробувати, ти можеш старатися бути щасливим. Це все залежить від тебе.

— Так, — сказав я, — я можу старатися, але ти знаєш, як і я, що я ніколи не буду щасливим, що людина не може бути щасливою...

— Припустимо, що так, тоді що? — спитав він, — хіба ти волів би вмерти?

— Ні, — відповів я (мені пригадалися зелені, просторі, немов пусті кімнати, дні весни, повні носталгічної парфуми зелені і теплого вітру, неначе фіранок у відкритому вікні, коли я ходив по лісу з поясом, затягненим на шиї, з опущеною головою і руками; розбитий, знаючи, що ніколи не здобудуся на цей крок, я ліг на м'якій, короткій траві узлісся і заснув), — ні, та я волів би бути ненародженим.

— Так, — сказав він, — я теж волів би, та цього не можна змінити. Ми живемо, і ми мусимо жити. — Це найкраще, що нам лишається.

— Так, згодився я, — так це наше життя... — а потім додав під гупання серця: Я пробував повіситися, та не міг...

— Я вже повісився, — сказав він спокійно, — та мій батько знайшов мене.

— Ти вже висів? — спитав я з недовір'ям.

— Так, — відповів він.

— Ну, і що сказав твій батько? — питав я далі.

— Ну, я мав неприємності, — продовжував він, — мати робила комедії. Я лежав у лікарні якийсь час. Після того я пішов сюди в школу, минулого року.

— А як тепер з батьками? — спитав я, думаючи про себе.

— Нічого, відповів він, — я живу тут, а вони допомагають мені. Ми живемо дуже холодно. Вони не розуміють мене.

«Як подібно, — думав я, — як подібно», — і тоді глянув на Герберта, і бачачи, як він дивився на мене, усміхаючися, я усміхнувся собі, а він тоді сказав швидко (усмішка, наче крапля, впала з його уст):

— Знаєш, я мушу познайомити тебе з одним скульптором. Він мій приятель, дуже гарна людина. Я вчуся в нього скульптури.

— О, справді? — сказав я, — ти різьбиш?

— Так, — відповів він.

— Я пишу, — вирвалося мені.

— Я так і думав, — засміявся він і спитав: — Вірші?

— Так, — усміхнувся я, а тоді спитав собі: — Коли ти познайомиш мене з тим скульптором?

— Коли у нього буде трохи більше часу, — відповів він, — він тепер зайнятий дуже, — а тоді замовк, бо ми входили у ресторан, де минулої п'ятниці пили разом каву, і тиша і спокій огорнули нас, так, як тих, як я подумав, що вірять, коли вони входять у церкву.

Одного дня (Герберт ждав мене у себе) я пішов до нього, повертаючи, як пучками пальців липку грудку хліба, його адресу у моїм мозку, слідкуючи за числами будинків, коли вже був на його вулиці.

Вечір сідав синіми верствами на місто, і повітря було сухе, неначе шовк, не таке, як звичайно. Тоді, знаючи вже здалека, котрий його будинок (рахуючи числа наперед) я пішов скоріше і, прочитавши число на дверях (переконавшися у правильності його рахунку), вибіг по сходах до дверей, а вони, відчиняючися, заскрипіли тихим, рівним звуком, наче струна скрипки під ніжним та вправним натиском смичка, і я упав у темряву сіней, немов на теплий і м'який матрац, і, тримаючи руки вперед, ще не бачачи нічого, став шукати сходів і, знайшовши їх, повів рукою по поруччі, рахуючи поверхи, коли йшов; а вийшовши на другий поверх і повторивши в мозку: «Другий поверх, останні двері наліво», постукав у лункий і чорний навіть серед темряви сходової клітки прямокутник дверей.

Він відчинив їх негайно, очевидно сподіваючися мене, сказав

тихо і дещо стримано: «Заходь», і стиснув мені несподівано, коли я ще стояв на порозі, руку.

Я зайшов у кімнату, освітлену тільки блідою, хоч великою лампою вікна: невелику, з білими серед темряви стінами, двома дверима, вузьким ліжком, шафою і великим столом. На полиці стояли книжки (і лежали на столі незграбними пірамідами), а над нею висіло велике дзеркало, в якім, як я проходив, майнуло, як боязка риба, моє обличчя.

— Сідай, — сказав Герберт, а опісля, очевидно забувши сказати це скоріше: — «Скинь плащ».

І коли я роздягнувся, він кинув плащ на ліжко і подав мені крісло, сідаючи на ріг стола.

— Ну, — сказав я, відчуваючи, що це моє перше слово серед цих стін, і не знаючи, що сказати далі, — так оце ти так живеш.

— Так, — сказав він, — це моя святиня...

— Спокійно тут, — продовжував я, — в моїм будинку живуть діти, один грає на скрипці над моєю кімнатою: стукає ногою, і скрипка нявчить цілий вечір. — Можна збожеволіти!

— Так, — сказав він, — у мене тихо, — і я відчув штучність нашої розмови, і тоді, вирішивши змінити її (помітивши ще раз книжки) сказав: — У тебе багато книжок.

— Так, — відповів він і замовк, а я, вже сердитий на нього за його впертість, твердо сказав:

— Що ти тепер читаєш?

— Достоєвського, — відповів він врешті швидко і радісно, — я захоплений ним!

— О, справді? — закричав я вдоволено, — я теж захоплююся Достоєвським! Що саме ти тепер читаєш?

— Я якраз дістав у бібліотеці доповнення до «Демонів» (ти читав «Демони»? — спитав він і я відповів, що так) — «Сповідь Ставрогіна», чи радше «Демони» з «Сповіддю Ставрогіна». — Це один розділ, який звичайно не входить до стандартних видань «Демонів». Я дам тобі, коли хочеш. Це дуже цікава річ... знаменита. Коли ти читав «Демони», це мусиш обов'язково прочитати.

— Добре, — сказав я заохочений, — дай мені, — і коли він пішов по книжку, присідаючи перед етажеркою, я пішов за ним і собі присів біля нього, а він, подаючи мені книжку, вже відкриту, і говорячи щось, дихнув мені в лице теплим сухим повітрям, і я, задоволений і приємно заскочений, що воно не пахло погано, закрив очі і не слухав його слів, тільки чув теплий дух, що йшов від його обличчя разом із густим і гарячим подувом його слів.

Пізніше він повів мене на горище, щоб показати мені свої скульптури, і коли ми стояли під рідким деревом лямпочки в чорнім саду горища, він розповідав мені про них, повертаючи в руках їхні дивні, погнуті, немов розглядані крізь воду постаті, а я поволі

перестав слухати його, неначе нудячися, розпустивши зір, як птах, що літає високо вгорі, крила, і коли він скінчив говорити, я вимовив швидко, задихаючися від своїх слів: «Я прочитаю тобі один свій вірш».

— Добре, — сказав він.

— Він називається «Час», — продовжував я щораз більше тремтячим голосом, і почав говорити, чуючи, як моє лице покривалося твердою корою жару, немов від сорому:

Час тягнеться, як рідина:
м'яка прозора,
немов білок яйця.
Куди не глянеш, усе довкола
покрила без кінця
широка його плеса рівнина.

І навіть скінчивши, я відчував, як моє лице ставало все більше і більше гарячим, і тоді, помітивши, що мої очі покрилися холодною і прозорою плівкою вогкости, я на хвилю закрив повіки і сказав захриплим голосом: «Він ні до чого!», чуючи на віях холод видушених і не скінчених сліз.

— Ти пиши прозу, — сказав він нараз, немов годячися зі мною, — як Достоєвський, — і я тоді глянув на нього злісно і, холонучи вже, подумав: «Ти подумай! І хіба його скульптури такі вже добрі!», і затужив за самотою, як за чимсь далеким і назавсіди втраченим.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Одної суботи я ждав його в себе в хаті, одягнутий у плащ і нетерпеливий, повторюючи, немов слово, своїми кроками довжину кімнати між вікном і дверима, чуючи, як долівка угиналася підо мною, як тверда, німа ґума.

Надворі ставало тепло і синьо від грубих перин хмар, і в повітрі, здавалося, вже висіли сніжинки, і я ходив по хаті, сопучи голосно і кусаючи та впльовуючи нігті: гострі і тверді, як куски бляхи, і так пройшло багато часу, і надворі вже починало темніти, я вже перестав вірити, що він прийде, та тоді почув чиїсь важкі кроки на сходах, і певний, що це був він, я швидко відкрив двері і виглянув на коридор, та коли зробив це, я побачив у темній могилі сходів людину: високу, стрункy, в чорнім плащі, з білим густим волоссям, та ніяк не подібну на Герберта, одначе коли я побачив, як вона поволі вилазила з сходової клітки, стрясаючи з себе чорну глину її сумерку, я не сховався назад у кімнату, а з почуттям, подібним на сором, залишився вихилений із рами дверей, дивлячися на людину та ждучи чогось, і тільки тоді забачив Герберта, як він собі, немов вилазячи з могили, підіймався сходами вгору. І тоді я,

немов ігноруючи скульптора (бо я знав, що це він), закричав до Герберта: «Де ти був так довго?», — а він відповів мені тихо, так що я ледве почув: «Я не міг скорше».

— Пан Калькройт, — Герберт представив мені його, коли вони підійшли до мене, а я далі стояв, незручно вихилений, немов порушений зуб, у відкритих дверях і подав йому руку, а він сказав, усміхаючися білим у присмерку ротом: «Приємно вас пізнати», і довго затримав мою руку у своїй, немов важачи її, як камінь (пробуючи його вагу), і нарешті я, привітавшися з Гербертом, відчинив ширше двері і задом увійшов у кімнату, кажучи: «Заходьте».

Вони ввійшли: спершу Калькройт, а опісля Герберт, я закрив за ними двері і, помітивши, що було вже майже зовсім темно, засвітив світло, і їхні постаті тоді виросли посеред кімнати: немов менші, та чіткіші (а Калькройт у світлі набрав іншого виразу, ніби змінився зовсім, так, що я подумав, що пізнав його на сходах тільки тому, що там було темно, і я добре його не бачив).

— Сідайте, — сказав я, — роздягайтеся, — соваючи крісла руками, що нараз стали заважати мені, як поли чи рукави завеликого одягу, а Герберт перебив мене, кажучи: «Підожди, може ми краще підемо до пана Калькройта», і Калькройт тоді, підождавши хвилину (коли я стояв мовчки, дивлячися в лице Геребертові, неспроможний чомусь відвести очі від нього), сказав спокійно: «Так, ходіть до мене, у мене більше місця, тепло...», а я, паленіючи і тиснучи в руці гостру і тверду спинку крісла, чув, як червоний приплив крови затопляв моє обличчя.

— О, Детлеф, — Герберт тоді засміявся штучно, кладучи мені руку на плече, — тут нічого стіснятися, ми відразу умовилися, що підемо до пана Калькройта... — а я перебив його тоді, кажучи: «Я не стісняюся», а опісля додав шорстко: «Ну, добре, ходім», і вони вийшли з кімнати, а я, загасивши світло, за ними, у темні сіни, набиті теплим сіном темряви.

Надворі було якось дивно тихо і далі синьо, і я, випавши з чорного рота будинку останнім, зрівнявся з ними, і ми пішли пустими вулицями, скорим, розгойданим, як море, кроком.

— Ви запримітили, — сказав нараз Калькройт (що ішов посередині), — як часто люди дивляться на небо, не думаючи, чому це роблять, немов дожидаючи чогось звідтіля, немов молячися до нього...

— Чому «молячися»? — перебив його Герберт. — Ось ви дивитеся, а я знаю, що ви не молитеся. Це нічого, тільки звичка... так, як люди дивляться на море...

— Ха, ха, ха, — засміявся Калькройт, — ви такий жахливий романтик, ви все ще думаєте, що людина може бути бездоганною, такою, як ви хочете... Саме те, що люди дивляться на море так, як на небо, і тому, що це звичка, і підтверджує факт, що вони моляться, коли це роблять. Ви мусите зрозуміти, що люди потребують

молитви і хочуть її навіть тоді, коли відкидають Бога. Себто вони шукають Бога навіть тоді, коли відкидають Його. Тому і ви і я, коли дивимося на небо чи на море, молимося, бо і море, і небо, і Бог однаково незрозумілі для нас...

— Ах, перестаньте вже сьогодні! — перебив Герберт його досадно, — ви з вашим цинізмом можете зробити людині бритким навіть небо і море... — а Калькройт знову засміявся вдоволено: «Ха, ха, ха», тоді ми ішли мовчки якийсь час, я немов збоку, віддалік від них, врешті не витримав, кажучи: «Ще далеко?», паленіючи і закриваючи очі від своїх сліз, навіть більше, коли Калькройт відповів мені негайно і чемно: «Ні, ми скоро будемо в мене».

Його помешкання було тепле і темне, як подушка вночі, коли він відчинив двері, так немов у ньому спала якась велетенська істота, і від неї віяв нам в лице гарячий, здоровий дух. Калькройт, вже в середині, гукнув нам з-під темряви: «Я зараз засвічу», і я пішов за ним, обережно ставлячи ноги, все ще штивний, наче накрохмалений незручним настроєм, що панував між нами, і тоді він засвітив світло, і кімната з'явилася передо мною несподівано, як великий і сліпучий кадр кольорового фільму: простора, з великими плоскими пелюстками жовтих чи помаранчевих стін, з голубим килимом, що покривав всю долівку, з фотелями і двома тапчанами посередині, з довгим рядом, неначе вікон, майже однакових картин на стінах, дві головні барви яких підкреслювали їхню єдину тему (червона — важка, опукла, ніби кров у напухлій колбі жіночих уст, а синя — неначе втягнена оптичною осмозою у призми картин холодна сироватка дивно блідого килима), і я, спочатку ставши перед несподіваним муром отого видовища, почув, як велика птиця сміху радости вдарилася об закрите вікно моїх уст із середини, стараючися вилетіти на зовнішність; та стримавши себе, тримаючи уста щільно закритими, я поволі зійшов східцями, що вели від дверей до низького позему кімнати, і тоді відчув, як попереднє почуття радости відійшло зовсім, і у мене зосталася на якийсь час тільки невиразна незручність, ніби від жару, що промінював із розпечених жовтою барвою стін.

— Роздягайтеся, — сказав тоді Калькройт, взяв наші плащі, і поніс їх у одну з темних кімнат, в якій, коли він засвітив нам світло, він скинув з себе плащ і піджак і одягнув довгий, червоний і ховзький навіть для зору халат.

— Що ви питимете? — спитав він, вернувшися до нас, що стояли мовчки між тапчанами, дещо відвернувшись, я не відповів нічого, ждучи Герберта, тепер хвилево дивлячись на нього, а він, немов допіру збудившися, похитав блідим обличчям, і сказав: «Нічого мені, я не хочу пити», і коли Калькройт тоді глянув на мене, коли я відчув на собі його зір, я, дещо здивований тим вчинком, похитав собі головою, з відкритим ротом, не знаючи, що казати, а Каль-

кройт, всміхаючися, глянув знову на Герберта і сказав: «Ви, як я бачу, таки завзялися на мене, і я, їйбогу, не знаю чому...», і Герберт тоді сказав втомлено: «Ах, принесіть, що хочете», і Калькройт спитав мене, чи я щось питиму, і коли я сказав, що так, він сказав: «Добре, я маю щось, що вам напевно смакуватиме», і тоді відійшов, чомусь з серйозним лицем та ходою легкою і веселою, немов хлоп'ячою. І коли він порався в кутку кімнати, приготовляючи напої, я ненароком глипнув на Герберта, а він тоді швидко перевів очі на мене, і, заскочений тим його вчинком, я зовсім навіть для себе несподівано нахилився до нього і спитав пошепки: «Що ви, посварилися?», а він, нервово трясучи головою, сказав: «Ні», а тоді додав: «Це нічого, ми тільки сперечалися», і тоді замовк, а я глянув ліворуч і побачив Калькройта, як він, наче жонґлер, вправно ніс у руках три склянки з грубого скла, наповнені параболоїдними м'ячами рідини, червоної, як сильний чай.

— Ну, панове, — сказав він, — вип'ємо тепер!... За життя! — додав він, знову засміявшися своїм тихим та цинічним сміхом, коли ми вже тримали склянки в руках, і ми тоді піднесли їх до уст, і червоне полум'я напитку, неначе три язики вогню, що ніби горів посеред нас, влетіло (як я подумав тоді) в наші роти і виразно поповзло гарячими шиями крізь стравоходи у шлунки, і я почув, як сльози наповнили прозорі келехи моїх очей, і крізь них побачив, як нараз заплакали, неначе топлячися у воді, яскраві стіни і кучеряві кущі меблів, і я затрусився від бридкого смаку алькоголю, а тоді кліпнув очима, і саме в цей момент, коли закрилися мої повіки, мені здалося, що дриж, неначе луна мого тремтіння, пройшла Гербертовим тілом, і коли я знову відкрив очі, я побачив, як Герберт стояв спокійно, тримаючи склянку у сильно стиснутім кулаці, і я тоді подумав: «Чи це він справді так затрясся, чи мені тільки здалося крізь тремтіння сліз?», — а він тоді сказав голосно і гордо: «Так, за життя!»

— Ага, — засміявся Калькройт, — вже починається! І це тому, що ви вмовляєте в себе, що не хочете пити!

— Я зовсім не вмовляю цього в себе! — закричав Герберт. — І чому ви думаєте, що вам вільно пити, а мені ні? — Я не хотів пити тому, що знав, що ви будете собі кпити з мене, але коли я хочу пити, я п'ю не з тої причини, що ви, а тому, що люблю життя!

— Це ви так собі вияснюєте, — сказав Калькройт крізь бризки сміху, — це найлегший спосіб...

— Ні, ні, ви зачекайте! — закричав Герберт гнівно, — на цей раз ви явно помиляєтесь, бо дуже добре знаєте, що п'яниці нещасні люди, і вони п'ють, щоб це нещастя забути!.. Правда? — крикнув він далі, — хіба це неправда? Їм непотрібно мучити себе більше, вони хочуть забути нещастя і вернутися до життя!

— Мій приятелю, — промовляв Калькройт, кладучи руку Гер-

бертові на плече і усміхаючися, — мій приятелю, ви повинні знати, що навіть «залізна логіка» вам тут нічого не поможе, бо звідкіля ви знаєте, що вони не п'ють тому, щоб зробити себе більш нещасливими і щоб стати абсолютно байдужими до життя.

— Ну, в такім разі ви ніколи нічого не доведете, — сказав Герберт, — бо все можна вияснити таким способом...

— Адже безперечно, — засміявся Калькройт, — в тім ціла суть. Я вже вам давно казав, що нам не треба сперечатися, бо наші основні засади є ніщо більше, як припущення, викликані нашими особистими потребами... Час «холодного розуму» вже давно пройшов, і ми живемо в час «гарячої віри» (у що б вона не була).

Нам лишається тільки вірити в те, у що ми віримо, і цього ви мені не можете заборонити. Хоч, безперечно, моя віра правильна, а ваша ні, чи радше моя віра більш правильна, ніж ваша, — додав він, сміючися накінець; Герберт тоді махнув рукою і сів важко на канапу, неначе відштовхнувся від Калькройта і полетів задом у її опуклу пропасть.

У неділю по полудні ми пішли у місто (від Калькройта, де ночували, тому що падав густий сніг і було вже пізно, коли ми хотіли іти додому, після довгої і вже спокійної розмови і після розглядання його студії: дивно холодної серед гарячого помешкання, з голими білими та брудними стінами, і Калькройт настоював спати на канапах у вітальні, на чистій, аж шорсткій постелі, а він десь у себе в спальні, і я відразу, немов по дошці головою вниз, зсунувся у запаморочливі спіралі сну, а рано місто було покрите приглушаючою верствою снігу, і ми пили гірку каву і говорили про війну, і Калькройт показував нам свої знімки з фронту, а потім витягнув коробку із знімками з концентраків, які, як він казав, він роздобув уже після війни, від американців, і від того (а може від випитої попереднього вечора горілки) у мене розболілася голова, і ще може від надто тихого дня (видного крізь вікно), голого під білим бандажем снігу, і мені стало погано (Калькройт поїв мене шипучою мінеральною водою і кислими, як згага, пілюлями аспірини) від дуже товстої шинки, яку ми їли на обід разом з чорним і солодким, з родзинками у ньому, хлібом), «Поїсти чогось теплого», як казав Калькройт, вулицями пустими і не всюди прочищеними від снігу, і Калькройт став розповідати нам про один випадок, що стався в ресторані, куди ми йшли, про те, як він із одним американцем, його другом, посміялися над одною кельнеркою, яку Калькройт знав ще зі школи.

— Ми були добре п'яні, — сказав він, — і тоді вона прийшла (ми сиділи в одній з окремих кімнаток), чи, здається, ми її закликали, і стали сперечатися, котра із її грудей більша, а котра менша; я казав — права, він — ліва, і тоді ми стали битися об заклад: Я казав: «сто марок», він: «двісті», і так дійшло, я пам'ятаю, до шість тисяч дев'ятсот (тут Калькройт зареготав) дев'ятдесят дев'ять, а вона сто-

яла перед нами, глупо усміхаючися, і тоді я сказав: «Слухай, тут така велика ставка, не може ж так обійтися!» — і ми стали примірювати, одначе (він знову засміявся), як ви собі можете уявити, це не було легко, і ми вже хотіли визнати, що цю справу неможливо було встановити, та тоді мені прийшла у голову блискуча ідея. Я пригадав про Архімеда, заскакав по кімнаті і закричав: «Води, води, води!» — і мусів вияснити їм у чім справа, і коли принесли воду (вже навіть зійшлися деякі цікаві глядачі), ми стали міряти витиснену воду чарками, бо не було більше прецизійних інструментів; і ви знаєте, що виявилося (він знову засміявся, і я собі, тихо)? — Що вони були рівні, на диво рівні; ми тоді потиснули їй руку і казали: «Це неймовірне, це трапляється раз на мільйон людей, чи радше жінок...», а вона далі усміхалася глупо, паленіючи і закриваючи вже обтерті від води груди.

— Це звучить трохи, як вигадка, сказав Герберт, коли Калькройт скінчив, — бо мені здається, що я це десь читав...

— Ви це вже мені раз казали, — сказав Калькройт, — і я не знаю, чому ви це знову повторяєте, бо я вияснив вам тоді, що ви мали рацію, бо я теж десь читав про подібну історію, та ще досі не можу пригадати де. І, як пам'ятаю, — додав він, — я задовольнив вас тоді моїм виясненням.

Герберт не сказав нічого на Калькройтові слова, тільки дещо згодом спитав: «То це справді сталося?»

— А ви не вірили мені? — засміявся Калькройт, — Безперечно, що сталося. Я пригадав собі цей жарт і закликав її. — Ну, і як бачите, не обійшлося тут без оригінального вкладу з мого боку — як от «шість тисяч дев'ятсот дев'ятдесят дев'ять» і вживання води... Я, бачите, ще пам'ятаю фізику з гімназії і спосіб міряння питомої ваги неправильних тіл. Ха, ха, ха, — бо ми саме підходили до наміченого ресторану, що містився у підвалі розбитого будинку, жовті стіни якого були місцями покриті чорними дірявими плахами слідів вогню і диму і барвистими картинами лицарів і членів ремісничих гільдій, з червоними і круглими, неначе спеченими у вогні лицями, що пили з кам'яних кухлів пухке, як сніг пиво.

Їли ми в підвалі, в кімнаті, де сталася подія, розказувана Калькройтом, що підтверджував кельнер, який обслуговував нас (вона, казали вони, вже не працювала тут, бо вийшла заміж), і хоч Калькройт був веселий, Герберт і я мовчали: я через нього, не знаючи чому, ніби соромлячися бути веселим тоді, як він мовчав із напухлим мовчанкою лицем. Та коли ми стали пити (сильну горілку з кам'яної пляшки, що п'янила ще більше, тому, що, будучи непрозорою, пляшка ніби була без дна), навіть Калькройт затих, і ми їли мовчки у тісній темній кімнаті, врешті навіть переставши пити, і тоді я від-

чув, що мені ставало погано, я вибіг до вбиральні і схилився над мушлею, випльовуючи у воду великі куски рідкої і прозорої слини, і коли я так стояв, спітнілий від знемоги, неспроможний полегшити собі, я почув, як відчинилися двері, і хтось вбіг у вбиральню і відштовхнув мене набік, тоді я побачив, що це Герберт, він нагнувся над мушлею, і брудний і кислий водопад блювоти вибухнув йому з рота, перетканий, наче вибитими зубами, великими і білими кусками картоплі. І я стояв опертий плечима і головою об холодний мур, чуючи кислий запах, що ніся з мушлі вгору, ласкочучи моє обличчя вогкими полами у своїм вертикальнім русі, дивлячися на нього, як він здригався час до часу, широко відкритими очима, немов неспроможний відвести їх від цього, як здавалося, так недосяжного для мене акту, і коли він перестав на хвилину, все ще схилений над мушлею, тепер плюючи у неї і стогнучи, я почав собі стогнати тихо, немов від жалю, що не міг, так як він, очистити себе від того матеріяльного гріха (чи може бажаючи притягнути його увагу), та коли він знову став блювати, я закрив очі і застогнав голосно, знесилений до краю нестерпним почуттям у шлунку: «О, я хочу вмерти, я хочу вмерти», — і стукнув головою декілька разів об тверду стінку, чуючи, як з-під моїх повік текли повільно вниз по обличчі теплі і ліниві сльози.

І так я все ще не міг полегшити собі, навіть коли ми вийшли з ресторану, і мій мозок був до того анестезований алькоголем, що коли я, поковзнувшися на тепер замерзлім тротуарі, впав навзнак, неначе дошка, вдарившися головою об цемент, я цілком не почув болю, а навпаки, якесь дивно приємне почуття від сухого, скрипучого звуку у щільній коробці мого черепа, і після того я лежав коротку хвилю, усміхаючися задоволено, бачачи рясні світла вікон і вуличних лямп, що виднілися, здавалося, високо надо мною, неначе зорі, на чорнім, мурованім небі темних будинків, аж вони піднесли мене і повели між собою, і я пам'ятаю, як Калькройт (коли я дуже волік ноги, кажучи: «Я хочу лежати на землі, я хочу лежати на землі») сказав: «Я закличу таксі». І коли ми вже сиділи в авті (я посеред них), Калькройт спитав мене: «Яка ваша адреса?», а Герберт відповів за мене (заки я встиг, і тоді в задоволенні я закрив очі), і я пам'ятаю, як тоді авто рвонуло з місця, і моя голова опала на м'яку, немов жіночі груди, спинку сидіння і загрузла в ній.

Одначе я не тратив притомности цілий час і ясно пам'ятаю, коли чомусь авто зупинилося на одному з роздоріж, тоді я відкрив свої очі і помітив, що Герберт відчинив двері і став висідати з авта, і видно тому, що авто ще трохи котилося, він впав і зник мені з очей, неначе під ним провалилася груба крига вулиці, і він сховався у її ріці, і тоді Калькройт крикнув голосно і дико: «Станьте!», — і собі вискочив з авта (на своїм боці), а я, не почуваючи сили стати на ноги,

лягаючи на сидінні, вихилив голову надвір і побачив, як Калькройт допомагав Гербертові підвестися, і як, коли Герберт встав, він, стараючися звільнитися з обіймів Калькройта, закричав: «Залишіть мене, залишіть мене, я піду сам!», — а Калькройт невправно намагаючися обхопити його руками і затримати при собі, говорив тихо: «Не робіть дурниць, я завезу вас додому, не робіть дурниць», — ця майже зовсім німа сцена, як якийсь дивовижний, повільний танець, що відбувався посередині цілком пустої та ясної вулиці, на чорнім і бездоннім тлі ночі. І тоді, в момент, коли Герберт звільнився з обіймів Калькройта, мабуть нарешті під впливом свіжого і морозного повітря, я відчув як мені знову ставало недобре, і я інстинктово відкрив рота і закрив очі, висуваючи голову якнайдалі поза авто, здригаючися від сильних конвульсій подібної на землетрус рвоти, а коли вкінці відкрив очі, чуючи, як м'які пасма кислої слини текли мені із рота на дорогу, я бачив, як висока постать Герберта, коливаючися, немов утоплена в глибоких водах моїх сліз, поволі зникала за рогом білого будинку, ясно освітленого і чіткого, неначе декорація на сцені.

(Далі буде)

АФОРИЗМИ СТАНІСЛАВА ЛЄЦА

Літературний жарт, себто епіграма, калямбур чи афоризм, а особливо жанр, який одержав назву «fraszka», вже ряд століть займає у польському письменстві важливе, можна б сказати, почесне або достойне місце. Писані таким майстром старої польської поезії XVI століття, як Ян Кохановський, любовно-еротичні чи побутові фрашки-епіграми викликають ще сьогодні в читача радість і подив з тодішньої свободи слова і поглядів. До речі, вибір жартівливих поезій Кохановського, дуже чепурно виданий та ілюстрований знаменитою маляркою Єросу, Маєю Березовською, вийшов наново в 1956 році в Державному Видавничому Інституті у Варшаві.

За недавніх часів писанням часто дуже ребристих речей, але завжди повних справжнього, то убивчого, то з'їдливого і рідше поетично-сантиментального гумору, займались такі тузи польської літератури, як Юліян Тувім або Тадеуш Бой-Желєнський. До речі, хто хоче пізнати всі прикмети польського гумору в літературі і мистецтві, той радо візьме в руки перевиданий у минулому році твір проф. Бистроня «Комізм». Там на майже чотирьох стах п'ятдесятьох сторінках досить великого формату зібрано таке багатство всього, що колинебудь, від середньовіччя по наші часи, відзначалось гумором, що треба подивляти автора, який досліди над цим жанром трактував як побічну ділянку своїх студій, як своєрідне «hobby». Але, може, саме тому в результаті постав твір, незвичайно чарівний, а водночас імпонуючий своїм фактологічним баґажем, великою ерудицією автора. Читаючи його, маєш враження, ніби ти гуляєш через століття, повні анекдот, жарту, сміху.

Цих кілька слів я написав для того, щоб ввести читача у світ модерних «фрашок» сьогоднішньої Польщі, у світ творчости Станіслава Лєца. Для мене і, мабуть, не тільки для мене він старий знайомий. Хто ще перед другою світовою війною цікавився польською прогресивною ліберальною літературою і пресою, той міг часто зустріти гострodумні і гострослові епіграми, що висміювали гітлеризм та всякий тоталітаризм, включно з доморослим малпуванням деяких прикмет диктатури «парляментарною» Польщею Сміґлих, Беків та Мосьціцьких. Автор цих фрашок, що переважно друкувались у тижневику «Чарно на бялим», звався Станіслав Єжи Лєц. Тоді, в 1938 або 1939 році, коли я почав систематично читати його жарти, Лєцові було коло тридцяти літ. Як я щойно згодом довідався, письменник-гуморист перекладав також німецьких поетів.

Лєц народився у Львові, до школи ходив у Відні, потім студіював

право і писав. Люди, які його добре знають, розказують, що Лец має одну велику пристрасть: кавярню. Перед війною він просиджував у кавярні годинами, там чекав на інспірацію, там писав. Мабуть, це вплив віденських молодечих літ. Війна перерізала творчість Лєца ув'язненням у німецькому концтаборі, з якого він проте вийшов живий. Взявши на увагу його єврейське походження, треба вважати це неймовірним щастям або чудом. Відразу кинувся він до писання епіграм. Коли ж настали часи тупого безгуморного сталінізму, Лец почав більше перекладати старих німецьких поетів, а потім зовсім відклав перо і пішов на дипломатичну роботу. Працював у польському представництві в майже рідному йому Відні. Звідтіля під впливом своєї жінки еміґрував до Ізраїля, де, як кажуть, почав душитись у націоналістичній відокремленості. В дуже трагічні часи воюючого сталінізму і антисемітизму, себто десь на переломі 1951 і 1952 рр., він вирішив вернутись до Польщі. Спочатку його зустріла жорстока доля. Поворотцеві не дозволено поселитись ні в столиці, ні в якомусь більшому місті. Ніхто не смів його друкувати, так що довелось проживати на провінції, з ласки добрих друзів і з перекладів, роблених на швидку руч, так би мовити, «начорно». На щастя, скоро прийшла смерть «сонечка народів», що у випадку Лєца було дійсно актом великої історичної справедливости. Вже незабаром він дістав змогу повернутись до вимріяної атмосфери столиці з кавярнями, невідлучною «половиною чорної», сплітками, аферами, дискусіями, страждannями і веселощами...

Від 1955 року, коли в Польщі почалось велике відродження літератури і мистецтва, а разом з тим і ясної, тверезої політичної думки, Станіслав Лєц знову почав писати свої фрашки. Щотижня читачі літературно-громадського тижневика «Пшеґльонд культуральни» мали змогу всміхатись і призадумуватись над афоризмами Лєца, які систематично друкувались і — Богу дякувати! — друкуються завжди під тим самим заголовком: «Незачісані думки».

Коментарів досить. Даємо тепер слово самому Лєцові — у надії, що його справді незачісані думки знайдуть йому прихильників і серед української публіки, — а в кожному разі серед тієї її частини, яка не зносить ніякого конформізму і любить, як і Лец, думати самостійно, себто ліберально.

*

Воскреснути можуть тільки мертві. Живим — трудніше.

Навіть бороду пророка можна поголити.

У домі повішеного не говорять про мотузку. А в домі ката?

Рак червоніє при власній смерті. Яка ж шляхетна субтильність жертви!

Помилка стає помилкою тоді, коли вона народиться як правда.

Пам'ятайте про те, що коли чорт схоче когось копнути, він вчинить це не своїм кінським копитом, але своєю людською ногою.

Коли перекидаєте пам'ятники, оставляйте постаменти. Вони можуть придатися завжди.

Останньої ночі снився мені кошмарний сон: переріст бюрократії в державі, де недавно закінчено ліквідацію анальфабетизму.

З євнухами можна говорити довго, — розказувала одна пані з гарему.

Глупота — мати злочинів, але батьки їх бувають часто геніяльні.

Все в руках людини. Тому треба їх часто мити.

На конфронтації труп не розпізнав свого убивника.

Волію напис: «Входити заборонено», ніж: «Тут виходу нема».

Першою передумовою безсмертя є смерть.

Якщо не маєш хребта, не виходь із шкіри.

Навіть на троні витираються ... штани.

Можеш дати корові какао, але шоколяди не видоїш.

Вікно у світ можна закрити газетою.

Деяким людям треба б виточити процес думання.

Свободи не можна симулювати.

Не можна заграти «Пісню свободи», граючи на інструменті неволі.

Знаю, звідкіля походить леґенда про багатство євреїв. Вони платять за все.

Треба так помножити думки, щоб наглядачів для них не стало.

Хто міг би одружитися з свободою, щоб вона стала плідною?

Нелегко жити по смерті. Іноді треба на це витратити все життя.

Не відчиняй ніколи дверей тим, які їх відкривають без твого дозволу.

Не розказуйте про свої сни. До влади можуть прийти фройдисти.

В одних країнах вигнання є найсуворішою карою, в інших повинні цього добиватися найбільш людяні громадяни.

Я бачив раз титана, який церував шкарпетку. Це було його перше титанічне зусилля.

Міти найвірніше підтримують наймити.

Людині треба присвятити все. Тільки не інших людей.

Богу — що Боже, цісареві — що цісарське. А що людям?

Якщо я мав би зустріти на тому світі моїх убивників, я волів би жити з ними на цьому.

Мені запропонували на провінції, щоб я їм писав за нижчий гонорар дешевші думки.

Хто набирає води в рот, хай принаймні нікого нею не обпльовує.

Кожний вік має своє середньовіччя.

Не кожен бумеранґ вертається. Вибирає свободу.

Осики дрижать при кожній системі. Але при кожній, на жаль, зеленіють.

Цензор є співтворцем мови.

На початку було Слово — а на кінці Фраза.

Сальто морале є небезпечніше, ніж сальто мортале.

На нас кажуть «Захід на Сході», і на нас же кажуть «Схід на Заході».

Глупота не звільняє від думання.

Діялог півінтеліґентів рівний монологові чвертьінтеліґента.

Тіло людини не може в собі вміщати одночасно алькоголь і антисеміта. Вистачить, щоб у нього ввійшло трошки спирту, а вже вилазить антисеміт.

Коли канібал їсть вилкою і ножем — чи це вже прогрес?

Питаєте, коли я думаю? Завжди, тільки не всі думки надаються до публікації.

Навіть голос сумління переживає мутацію.

О, самото, яка ж ти перелюднена!

Входь у себе без стуку.

Чим багатшу має людина фантазію, тим більше вона почуває себе бідною.

Герої давніх мітів були майже голі, герої сьогоднішніх — голі цілковито.

Звідки вітер знає, куди віяти?

На шиї жирафи блоха починає вірити у безсмертя.

Шкода, що до раю їдуть караваном.

«Дика свиня» — це звучить шляхетніше, ніж просто «свиня».

Від злочинів податків не платять.

Скільки ж змістилося років в'язниці в тій тисячі дев'ятьох стах п'ятдесятьох сімох роках після Різдва Христового!

Дивно! Те, що дозріває в нас усередині, найчастіше спадає на наші голови.

Не кожна ніч кінчається ранком.

За кожним рогом чигає кілька напрямів.

Не виростай понад міру Пантеону.

Діру в думках годі заткнути дійсністю.

*

Цей невеликий вибір афоризмів Лєца стосується його творчости в 1955-1957 рр. Читач зрештою сам помітить глибоку політичну заанґажованість поета-сатирика в тогочасній актуальній проблематиці. Відтоді минуло вже три роки. «Незачісані думки» Станіслава Лєца все ще появляються на сторінках тижневика «Пшеґльонд культуральни». Деякі кажуть, що вони сьогодні вже дещо прилизані і не такі ефектовні, як давніше. Чи справді так? Думаю, що ні. Правда, афоризми останнього часу трохи складніші і тематично інші. Можливо, що друком появляються тільки ті, яким, мов євангельському верблюдові, пощастить пройти крізь вушко цензурної голки. Але про це зможе найкраще судити читач, якому в одному з наступних чисел нашого журнала запрезентуємо ще один вибір афоризмів Лєца.

БЕО

ВАСИЛЬ БАРКА: ХЛІБОРОБСЬКИЙ ОРФЕЙ, АБО КЛАРНЕТИЗМ

ДОЛЯ ГЕНІЯ ПРИ «ІКОНОБОРЦЯХ»

Лірика Павла Тичини в ранній період (1914-1918 роки) з'явила дивний розквіт, передусім тому, що серед скорбних подій зберігалася для неї «жива вода»: з віковічної пісні і її щирої, ніби дитячої, віри.

Від пісні «поезія поезії» *) прийшла в «Соняшні клярнети», в круг віршів модерного складу — бриніти, мов жайворонковий голос при сонці ненашого дня.

По втраті зв'язку з найчистішою блакиттю в небі віри, через одно десятиліття, стався глибокий спад: від творчої чудесности до рівня інвектив і дитирамбів, обрамованих дерев'яними римами.

На гіркому прикладі Тичини видно, як живцем руйнується творча сфера генія.

Письменство на Заході теж відкривало сцени смутної долі творця в конфлікті з бездушністю і жадобою оточення. Гайне, прапороносець покривдженої волі, поціляв колючими насмішками в свою демократію; бо вона: «казиться на всіх, що оспівують любов» — коли, мовляв, замість троянди, треба прославляти «демократичну картоплю». З тимпанними ритмами кликав він червоних духів для помсти над силою кривди в своєму столітті.

Але ніхто скорботніше за нього не провіщував катастрофи ліричного світу при царюванні комуністичних провідників. І його віщування справдилося в нас, найперше — на Тичині.

«Дійсно, тільки з жахом і трепетом думаю я про час, коли ці понурі іконоборці дійдуть до панування; своїми брутальними руками вони безжалісно розіб'ють усі мармурові статуї краси, такі дорогі моєму серцю; вони зруйнують усі ті фантастичні забавки мистецтва, які так любив поет; вони вирубають мої олеандрові гаї... і, леле! — з моєї „Книги пісень" бакалійний крамар робитиме пакети і насипатиме туди каву і понюшкову табаку...» **)

Що вже «олеандрові гаї» лірики вирубано в Україні соціялістичними сокирами, в цьому — спільна втрата Тичини з визначними коле-

*) М. Гоголь, «Про українські пісні».
**) Г. Гайне, Передмова до франц. видання «Лютеції»

ґами. Але в його окремій криновій грядці, що гинула, руйнувалося найдорогоцінніше: джерело, з якого українська поезія завжди черпала снагу в судні часи.

Загибель тієї грядки, як нещастя в нашій культурі, трагічно потвердила думку про найжиттєвіше значення духовного світла для вершинної поезії.

Без нього клясична вершина зруйнувалася в віршовану будку околодочного при режимі і в календар ненависти, звідки немає творчого чуда, світляними рисами якого означені «Слово о полку», пісні, думи, «Сад божественних пісень», «Кобзар», Кулішів переклад Біблії, «Соняшні клярнети».

РОДОВІД І СВІТЛО ЛІРИКИ

Розвиток, щедро зосереджений у Ренесансі і Реформації по західніх країнах, — проходив на Україні розділено, через різні доби і течії. Через діяльність братств і Могилянської Академії; пробудництво Сковороди, в наступному столітті; далі: через «Енеїду», а найвище — «Кобзар»; аж включаючи весну українського визволення 1917 року, ніби з поліціянівською радісністю барв у «Соняшних клярнетах».

Творчий рух західнього Відродження відповідав первопочаткам у християнському надхненні середньовіччя. *)

Це з рівною вірністю відноситься до віднови в Україні.

Походячи від тисячолітнього джерела побожности, просвітлений патос раннього Тичини зрівноважувався, ніби — в музичний «ґетеанізм». Ми б марно шукали тут докорінної подібности до музицизму поетів символістичного напрямку на Сході Европи, для яких стихія звучання, з таємних глибин, «гієрогліфічно» виступаючи в явищах видимого світу, надає їм вищого, тойсвітнього значення (зокрема, в О. Блока). Хоч Тичина споріднений з тогочасним культом музичности, — при успіхах Скрябіна і, в малярстві, Чурляніса, — якнайближче.

Родовідний зв'язок відкривається в літургійній співності: в ній, з молитовного стану серця, виростає надхнення для незвичайної лірики, незалежно від тогочасних нападів на Церкву.

Образ космосу Тичина склав з малюнків, пройнятих гармонією символічного світла, як блаженною могутністю, що її означив метафорічно — через клярнети сонця.

А з ними, в титульному вірші, проголошено відступ: «не Голуб-Дух»; відступ ніби побіжний, на десять літер. Однак, означає протиставлення модерної, нехай і чарівної! «естетичности», — найвищому символові правди і духовної краси, радости і освячення.

Якщо клярнетизмові суджено жити в наступному відродженні, то тільки при умові: забути цей відступ; згадуючи, що силою Духа,

*) L. Venturi, „Italian painting"

— від образу голубиного, — даровано всі скарби утішення в віках скорбі. Вселюдський «Сад божественних пісень», «Фавст» і «Соната місячного світла»; візії, як в Ель Ґреко «Свята Тройця», в живому, ніби кров, полум'ї, і «Голубина книга»; «Парсіфаль», як поема святині, і «Божественна комедія» з судними рішеннями, скрізь і всі скарби, що зберігаються для кормлення серця, також і в вершинному клярнетизмі, — від Духа в тому образі.

Згаданий відступ зроблено в провідному вірші світоглядового змісту. Але не слід відокремлювати його, по-книжному, від світлої духовности і повного портрету душі в збірці з складними виразами для йдучих почуттєвих драм.

Як було б помилкою знаходити в Шевченка «антирелігійний» погляд, від вислову: «...а до того я не знаю Бога», хоч ці слова — в найурочистішому зверненні до всієї нації.

Зберігається в вірші Тичини сторона змісту, протилежна до відступу. Крім думок про «Я» і «Ти» в стилі магатм і Шеллінґа, — міститься чудесний образ: піднято «благовісні руки», і вже —

над мною, підо мною
горять світи, біжать світи
музичною рікою.

Тут зміна, як і в Ренесансі: віра збережена, але образ Божий і відчуття його «розсіюється» в природі, при всепроникаючій божественній могутності, — відмінно від пантеїзму.

Якщо шукати паралелі до поетичної концепції «Соняшних клярнетів», то ні т. з. сцієнтифічна лірика, ні пан-мелодизм західніх символістів (при впливі їх через Брюсова) — не підійдуть. Здається, найближчий світоглядом — Метерлінк, в есеях і книгах природи. Йому і Тичині належать сторони в єдиній поетичній філософії природи, прикметній для новочасности. Ніби продовження «Поезії і правди» Ґете, але — в символізмі, з повівами містики, до яких Тичина приєднав сковородинську світлоту.

В дивній модерності вислову, в метафорах на зоровому матеріялі всесвіту, — від сучасного села і від старопісенного часу принесено настрій незглибимої сердечности і замилуваности. Наприклад, в такому враженні: «квітка лебедіє». І речення злагоджуються в нові ритми, схожі на струнке взори, протягом століть виплекані кобзарськими руками.

НИВА КЛЯРНЕТИЗМУ

До клярнетизму в першому обсягу належать збірки Тичини: та, що дає назву — «Соняшні клярнети», і «Замість сонетів і октав»; також декотрі з поезій, що ввійшли в збірку «Плуг», і перші фрагменти драматичної поеми «Сковорода».

В ширшому значенні термін можна вживати для істотної прикмети всього «клясичного» стилю Тичини (від 1914 р. — кінчаючи збіркою «Вітер з України», 1924 р.) і також для цілої формації напрямків лірики, що через модернізм і в його обрисах виросли з українського барокко, відродженого в XIX столітті.

Ритми, як живі духовні форми складання мистецького багатства, мали в них спільні першоджерела.

Філянський, Олесь, Чупринка, Вороний почали означувати обриси і мотиви нового стилю: в «енгармонійних» ладах, з різномірною перетвореністю ритмізоменів пісні і думи — в модернізмі чи традиційних строях віршування.

Щодалі від стилізаційної подібности, то вжитки «золотого фонду» властивіші; іноді — ніби крізь невидиму завісу, відзвуками з тисячоліття.

Тичина, при світлі віри, склав вершинні вирази, і здається, всі впізнали їх, як вимріяні і вінечні; хоч кожен поет мав окремий шлях оновлення.

Ми, звикши до різноманітности і стилістичних «одеж» своєї лірики, досить однородної філософськими мотивами, перестали зауважувати спільні прикмети її музичности. Коли ж порівняти її з досягненнями сусідніх націй чи відсторонених, на Сході або Заході, — враз озветься єдиною нивою, повною співзвуч і світла.

Виражаючи відродження народного серця, клярнетизм, в найширшому обсягу його, супроводив історичні зміни і давав освітлення в високих вимірах духовости: під час зросту і вибуху революції, «весни волі» і оборони її, скорбного кінця і відновлення на ґрунті творчої культури 20-их років, що скінчилося Варфоломіївською ніччю.

Клярнетизм — термін умовний, від найприкметнішого явища, первопочаток якому створила старовинна музика і співність. Чому ж і книга Шевченка зветься: «Кобзар»! Тон кобзарности і мистецький дух її проходять через українську поезію XIX — поч. XX століття. В модерному розвитку приєдналися, замінивши сопілку Сковороди, клярнети сонця.

Цей stil nuovo має широку відозміну між двома виявами: віршування з найстрункішою симетрією, вишуканими інтонаційними рисунками, звуковими доборами, строфічними майструваннями тощо, — і новознаходжена система «надрегулярного» компонування взірців гармонійної мови (збірка «Замість сонетів і октав»). Злагода скрізь панує, навіть над крайнім драматизмом видив і дискордністю їх порядків.

В клярнетизмі покладено величезні скарби новаторства; але все: мелодійність, мальовничість, надхненна візія, орнаментика, освітлення символів, — живиться передусім від степового джерела; в метафорах природи, з селянського кола.

Як клясик, що завершив люміністичний музицизм лірики, Тичина є хліборобський Орфей: від білої хати.

НЕБО БІЛОХАТНИКА

I

Зміна в творчості Тичини відтінила правду про споконвічний чинник, від якого лірика дістає духовну кров для образности і музичности: зворушуючи, відразу приєднувати до вищої дійсности і в ній світити живу веселку. Поет зрікся джерела, — кольори неба згасли. Чародійницька лірика Тичини, з її «золотим гомоном» через все існуюче, німіє і обертається в «вірші», наче зола на місці полум'я.

Ця творча трагедія набирає загального значення в наш нефідеїстичний час. Бо тут видно: зразу, після відходу від віри, спиняється саме серце найсправжнішої лірики. І вже ніщо не врятує — ні відновлена розчисленність де-Местра, якій підкориться природа, ні новітнє «соціяльне замовлення», під гострим оком червоних градоначальників, і ніщо інше.

Для процвітання ліричного світу Тичини потрібен був загадковий зв'язок з тисячолітньою перемогою, чисто духовною, здійсненою в вірі, з часів, коли панівним почуттям на серці була добрість, і правди життя розкривалися навколо, мов квіти весною.

Зрозуміло, чому Б. Пастернак *), дивовижний поет магічно-бурмотущого ритму, поет, в чиїй метафоричній «конячості» подолано антиліризм прозаїчного по всьому полю щоденности, — весь час відсторонювався від раціоналізму політичного життя. Одного разу в Москві пройшла чутка — його спитали, що думає відносно постанови ЦК про літературу. Пастернак відповів: якщо ЦК постановить, хіба дощ ітиме з землі на небо, а не з неба на землю?

Того неба, що відкрилося в творчості раннього Тичини, немає в довоєнних — до 1941 р. — віршах Пастернака: вони зовсім інші. Але там кожна подробиця є носій нематеріяльної життьової сили, і вся картина довколишнього зберігає в собі чудесні ритми з її могутности.

В Москві вдесятеро вільніша атмосфера для поета, ніж в Києві; хто міг порівняти на власних плечах, знає, яка різниця причіпок.

Тичині неприступна була ні в Харкові, ні в Києві розкіш «нейтральної опозиції» до офіційного думання. Поет змушений був визнати, що, дійсно, після постанови ЦК радянський дощ падає з землі на небо, і навіть написати оду про цю новину.

Пастернак без таймирської перспективи для особистого життя, формально згодившися з «пятилеткой», зразу ж, однак, уперто питався за своє:

*) Ці рядки написані 1953 р.

Но как мне быть с моей грудною клеткой
и с тем, что всякой косности косней? *)

Питався весь час, в різних висловах: про право власної людської особистости; аж до вибуху війни.

За подібну інтерроґацію в Україні замордовано біля дев'яноста відсотків людського складу літератури; і Тичина мусів би довго бити кулаками в свою грудну клітку, щоб уникнути погибелі.

Пастернака постійно обминали під час нагороди для попелястих скальдів режиму. Його грудна клітка зоставалась, на честь його, як великого поета, неоздоблена орденами.

Грудну клітку Тичини прикрасили. А під орденами — в серці — як і в поетичному світогляді, відбулась ґвалтовна руїна.

Наша культура протягом всього розвитку мала в ґрунті власні духовні джерела. Їх тепер примусово замінено чужородними. На поезії Тичини видно, як здійнюється найгірша фаза насильства: задушення властивої віри і знищення неповторного творчого обличчя нації.

В цьому насильстві є щось загальне; воно йде, так би мовити, навскоси через століття: від північного «чужобісія».

Ґете, — ніби на доповнення до концепції боротьби світла і темряви (що в «Шах-Наме»), гадав: споконвічно точиться боротьба віри і безвір'я.

При новочасних, природно і вільно складених нормах міжлюдських відносин, як було в хліборобських громадах України аж до першої світової війни, — примусова зміна всього думання великого поета, до тієї міри, що йому, в атмосфері терору, викорінюють і саму віру (або він ховається з нею, під страхом смерти), могла статися хіба що випадково, через незвичайний збіг обставин.

Але тепер, на фоні найжорстокіших подій світового конфлікту між вірою і безвір'ям, виступає в справжньому світлі драма переможеного Тичини.

Само ж безвір'я в межах свого організованого табору, з сторічною теорією, почало приподібнюватися прикметами «ентузіязму» — до релігії, щоб перемогти її. Навіть дозволило їй трішки існувати, зобов'язавши хвалити драконічну кормигу. І на цьому примушуванні виявилась непереможність віри в глибинах народного життя.

Лірика раннього Тичини зберігає значення дорогоцінного дзеркала для віри, хоч він від того відсвіту відійшов. Збірки, текст яких в «непересіяному» вигляді заборонено на Україні, відбили також національний характер, що зберігає прикмети, виплекані традиційною православністю.

Її поезія палахкотить такими високими свічками в речитативних строфах дум, як і в верлібрі «Золотого гомону» Тичини. Хоч не по-

*) Пастернак, Смешанные стихотворения. Другу.

лине в ній серце по синій, насиченій сяйвом, безмежності західньої мрії, але відчує себе враз в неземному просторі: там, де піднесення корогов, святі світильники, небесне надхнення літургійного співу попереджують про близькість — готують до зустрічі з Сонцем небесних сил. Образ Церкви сіяє символікою надсвітного перебування душі. Земні вартості, що зосталися за порогом, стають незначні, а добрі почування, навіть і ті, що здавалися тільки ростками з ґрунту серця, стають великі і дорогоцінні: в сфері, повній милосердного світла і незрівняно вищій, ніж видима щоденно. В тому світлі, через праведність серця, освячується життя людини і її спів.

II

«Соняшні клярнети» могли виникнути тільки в повівах побожного настрою, з відкритими височинами світла.

Приходила весна народного життя; передчувались і наставали події визволення: національна революція 1917 року, попереду від людовбивчого Жовтня з півночі.

Було — ніби дожидання приходу Месії. Небо так близько відкривалося до степової землі всією неосяжною злагодою своїх сонць. Поетичний вислів, що панує в «Соняшних клярнетах», важко уявити без постійного зв'язку, в символах видива і звучання, з висповідною врочистістю і святим смутком молитви, з екстатичною просвітленістю її. Від строфи до строфи по сторінках збірки переходять видіння побожного.

Вірю омофорно
(«Я стою на кручі», 1918)

*

Хтось на Заході жертву приніс
(«Там тополі», 1916)

*

Стою. Молюсь. Так тихо-тихо скрізь, —
мов перед образом Мадонни.
Лиш від осель пливуть тужні, обнявшись, дзвони, —
узори сліз.
(«Квітчастий луг»)

*

— Господь іде! — подумав десь полин.
Заплакав дощ... і вщух.
Мовчить гора. Мовчить долина.
— Господня тінь — прошепотів полин.
(«Іще пташки»)

*

Тут говорять з Богом.
Тут Йому скажу —
(хтось заплакав за порогом) —
з херувимами служу...
(«У соборі» I; 1917)

Три вершинні твори: «Скорбна мати», «Дума про трьох вітрів», «Золотий гомін» — виспівано в прозорій символіці віри, з різними душевними станами, від страсного терпіння до захватного замилування на радісність і красу земного кола.

Після відступу, в провідному вірші, поетична думка негайно, з черговою строфою вертається до побожного уявлення. І далі: від нього привласнює настрій, добрий і просвітлений; і перекладає на образ свого улюбленого пояснення — чистоту і гармонічність світла.

*

Поетика Тичини, над тодішньою «модерністю», несла в собі живлющий порив. Від нього витворені метафори неоімпресіонізму набирали свіжих барв і трішки таємничости, як пахощі м'яти і вогники лямпадок. Від нього походив і особливий, споріднений з кобзарністю, внутрішній ритмізм, якому так природно підпорядковувалася течія символічних малюнків і почувань, що вона їх пробуджувала.

Зрештою ж, сама кобзарність, довгочасна формація в історії музичного духу нашої поезії, підготувала клярнетизм і віддала йому ліричні підмети, як модерному спадкоємцеві.

Коли від світового здобутку в лірици Тичини визначилася версифікаційна досконалість, найкрасніша конструкціями і найощадніша складниками, то сама гожість видіння і почуття народжена в національному житті. В ньому обдарування поета знайшло космос, осяєний вірою, і цілком перетворило його явища в свій скарб: тут причина повної відмінности Тичининого клярнетизму від всього, що мала наша лірика в початках XX століття.

Для потвердження, знов звернемось до висловів Гоголя про українські пісні, бо в минулому ніхто, крім Шевченка, глибше не відчував їхньої мистецької тайни.

«Всі вони, — писав Гоголь, — милозвучні, запашні, різноманітні незвичайно. Всюди нові барви, скрізь простота і несказанна ніжність почуттів. Де ж думка в них торкнулася релігійного, там вони надзвичайно поетичні (підкреслюємо, В. Б.)... Вони не дивуються на колосальні побудови вічного Творця: це здивування належить уже тому, хто став на вищий ступінь самопізнання; але їхня віра така безвинна, така зворушлива, така непорочна, як непорочна душа немовляти. Вони звертаються до Бога, як діти до батька; вони вводять його часто в побут свого життя з такою невинною простотою, що нештучне його зображення стає в них величним в самій простоті своїй. Від того найзвичайніші речі в піснях

їх одягаються в несказанну поезію, чому ще більше допомагають решт-ки обрядів старовинної слов'янської мітології, які вони підкорили християнству. Часто, смуткуючи, дівчина благає Бога, щоб Він засвітив на небі воскову свічку, поки її милий перебреде через Дунай».

То було щастя раннього Тичини — при збереженій вірі, успадкувати, хоч почасти, «поезію поезії» з старовинних пісень; від того виникають строфи, до яких ніхто пізніше в нас не зблизився:

Проходила по полю,
обніжками, межами.
Біль серце опромінив
блискучими ножами!

Поглянула — скрізь тихо.
Чийсь труп в житах чорніє...
спросоння колосочки:
ой, радуйся, Маріє!

Спросоння колосочки:
побудь, побудь із нами!
Спинилась Божа Мати,
заплакала сльозами.
(«Скорбна Мати», I)

Ніби відгомін війни, прийшов страстотерпний смуток у поему. Те, що рзбивало підвалину життя, означилося ще більшою руїною в самих людях: в душах їхніх, де вже не світиться блаженне небо віковічних пісень. Моторошний жах проривається в наступній строфі, — така пустельна мовчазність колоскового степу.

Не місяць і не зорі,
і дніти мов не дніло!
Як страшно!.. — людське серце
до краю обідніло.

По катастрофах війни наступила весняна буря — українська революція. Буря радісна, як і трагічна: приносила щастя волі, але кров на шляхах помножилась неминуче, бо багато різноімперських ворогів було для тієї волі, які не знали нічого людського. Тоді серце ожорсточилося — більше, ніж за часів старовинних, коли найвищий героїзм сполучався з милосердям віри.

Тичина — останній з наших поетів, хто серед руїни, в яку оберталися добрі людські почування, беріг, наче заповідну святиню, образ неба, з'явлений давній пісні, і образ землі, від нього освітленої і освяченої. Беріг справжній образ народного серця, серед апокаліптичних обставин.

Вживаючи слово «серце», надаємо, звичайно, не того значення, що в стансах про кохання. Означуємо сферу і «комплекс» народної духовности, в яких коріниться вдача і покладено джерела душевного життя: — там переважає в українців багатство почуттєвого змісту над іншими, також розвиненими складниками.

Цей «комплекс» грає ролю провідного в часи криз. З його розвитку і невичерпности стимулів походить чудо безнастанного, в неперечислимих формах, спротиву народної сили при найтяжчому тискові і теророві. Як також — наснаження до безперервної життєтворчости в господарстві, політиці, духовних ділянках, чого неспроможний був спинити заборонний закон білої імперії і що так широко вживає, скалічуючи, червоний царат на свою потребу.

Життьовий «волюнтаризм» дістає енергію з сфери «серця», мрійної і споглядальницької, в традиційних оцінках.

Тут є певна загадка національного характеру; але безсумнівно: щоб спрямувати величезний «волюнтаризм» на рятівничий напрямок, протилежний до насильства, — даремно вживали б самого державно політичного арґументу, відокремлюючи від всього людського змісту, розкритого в сфері «серця».

«Соняшні клярнети» віддзеркалили особливий стан її, схожий на долю церкви під час руйнування.

Одного разу, при розгромі храму, селяни зібралися в великий натовп і, протиснувшись крізь двері слідом за бриґадою комсомольців, розбіглися поперед неї — миттю розхапали корогви, позгортали їх і поховали за пазухи, забрали ікони, чашу, престольний хрест, плащаницю, Євангеліє, — все, що можна взяти і винести. Тоді раптом розбіглися. Речі, взяті з церкви, глибоко позакопували в землю. Тичина свого часу став тим, хто, прийнявши скарбонку від народної віри, руйнованої в подіях світової і громадянської воєн, сховав на криновій грядці.

НЕВИДИМИЙ СВІТ І СФЕРА «СЕРЦЯ»

Зламавши хрест над народним серцем, партійні гаджі-беї в Харкові гадали, що тепер воно підкориться.

Слухняно почав злагоджувати протуберанці патосу Микола Бажан, можливо, найвидатніший архітект віршу, якого знає наш Схід. Його втішало, що вже д з в о н и м о в к н у т ь, бо

... серце наше більшее за їхнє.

Поеми «Будівель», звідки наведено рядок (з «Брами»), датовані: 1928 — 31. Не пройшло й п'ятнадцяти років, як виявилося — празникували передчасно.

Серце народне, хоч і не мало над собою видимого хреста і дзвонів, які замовкли, — жило, вірне всьому, що в тіні від хреста освятилось.

І вже не в тон режимові Сосюра, під час канонади на європейському Сході, злагодив окопний вірш: до серця земляків.

До нього Сосюрі дозволили звернутись і нагадати, що воно любить безтямно; нехай докине сили до фронтових атак. Попередня інтимна збірка того автора, «Серце» (злагоджена, приблизно, тоді, коли «Будівлі» Бажана), так і зосталася заборонена. Сосюра зумів тепер нагадати про речі, навіки народному серцю милі: вітчизна, як сонце, і все в ній — води, вітер, трави, зірки, квіти, пісні, птахи, стежки, діброви, небо її голубе, мова; любов до вітчизни веде в вічність («і вічні ми будемо з нею»).

Знов, здебільшого — над тридиційними рядками, ніж у них, відбудовується образ світу, створений споконвічними піснями, з їх щирою і світлою вірою. Хоч вона сама втрачена.

П'ять років сановники мовчали; понуро терпіли. І раптом з картаннями накинулись: ховати під мертву накривку.

Бо вірш торкнувся справи, значно більшої, ніж політичний «націоналізм»; нагадано про віковічний світогляд і життьовий патріотизм України, від яких походить надхнення для боротьби за свободу.

*

В «Соняшних клярнетах» уявлення про світ повні святкової замилуваности і пойняті глибокими вчуваннями в настрій природи.

Проте, не це — головніше. Розкрилися зв'язки поезії з дійсністю нематеріяльною, що найменше знана. Уже не з самою близькою дійсністю боротьби світла і темряви в світі видимому: боротьби їх, як вираження сфери «серця» і всього нашого морального життя; але з дійсністю, що над всім і все визначає.

Ці зв'язки письменства виявилися і в минувшині, зокрема — в псалмічних віршах Сковороди.

В народну свідомість віддавна ввіходить погляд подвижників, звитяжців, будівників, що «по духу», — про духовне думають, як означив апостол. Погляд закріпився з життьовою силою доглибно. Коли немає численних виразів його назовні в сучасну добу, повну переслідування, він з лятентної глибини постійно, при найменшій нагоді, ясно означується свіжою творчістю.

Ідея «тойсвіту», що трималася в Україні з найдавнішого часу і зрослася з самою мовою, пересвітлена в першому християнському ренесансі: від престольного Києва. Митрополит Іларіон, як первовчитель, на початку теперішнього тисячоліття, надав уявленням християнський зміст — в «Слові о законі і благодаті», одній з вершин світоглядової думки і духовної поезії.

«Істина же і благодать слуга будучому віку, жизні нетлінній».

Зоставляємо питання про кордони містичного елементу в українському світогляді. Часом здається: тут присутня «соняшна містика»; бо відмінна пресвітлими радощами — супроти щирого смутку. Віками зберігалася; наповнила бароккові храми XVII століття; і

захист права молитися в них, виконаний в «Палінодії», теж дістає собі містичне освітлення.

Та доба забудована пам'ятниками творчого духа, звідки, мов з гір, б'ють живі джерела віри, тепер, на жаль, припечатані, з наказу «влади звіря».

Біля джерел, при «соняшній містиці», християнський погляд на вищу дійсність виростав до повноти героїчного ідеалізму в переконаннях братства Січі і ширився — стверджувався по всій Україні, даючи постійні відгомони в думах і піснях.

Вони були поза «письменством», оті догранично правдиві казання сліпих перебендь, під бренькіт кобз, до уважного люду звернені: в дворищах, коло ґанків, або в холодку від тополь, коло воріт; на перехресті степових доріг, недалеко від могил, що за полином і роменами; або на майданах і під церквами.

Кожне слово — від глибини серця: про те, в що люди вірили.

Обриси уявлення про світ проходять через численні ліричні вислови.

— а будемо ми, брате,
перед отцем, перед маткою олгати,
так буде нас Господь милосердний
і видимо й невидимо карати...
(Утеча трьох братів із Озова)

*

Став Божий світ світати
(там же)

Останній рядок тяжко перекласти на іншу мову: з його живою, вираженою через уяву і через саму мовну тканину, — картиною с в і т л я н о г о б у т т я. Враження створюється неповторною сполукою слів, сама тональність яких зображує.

Один-єдиний образ усьогосвітности, що в ньому «збірне» серце вірно висловлює віру, переходить з духовного життя народного і здобуває собі нові, чудесні барви і риси в витворах особистого обдарування.

Народна душа, коли брати значення, що надавав Достоєвський або Метерлінк (в «Гірських стежках»), давно звикла до духовної дійсности, вірою відкритої, і знайшла в ній змисл життя. Прийняла переживання її відрадної краси, благословенности, величі, врочистости, оновлюючої чудесности її вічної весни — в склад своєї сфери «серця».

«Соняшні клярнети» назавжди зберегли відсвіт стану народної душі в добу новітнього національного пробудження. Складники, що належать загальній свідомості, набрали іншого вигляду, входячи в надчасові виміри ліричного світу, приналежного тільки Тичині.

В творчих винаходах особистости по-новому окреслилось уяв-

лення. Від одинокого серця виголошено відповідь на скорбі і втіхи життя: в долі своїй і долі народній, як вони, через велику і трагічну таємницю, споріднені одна з однією і як розділені.

Ось, вірш «Війна» (I):

Кладусь я спать.
Три янголи в головах стоять.
Один янгол — все бачить.
Другий янгол — все чує.
Третій янгол — все знає.

І приснився мені
син.

Наче він сам проти ворога стає.
А той обступає, просто в груди рубає!
(перший янгол вид свій закриває).

І ніби поле, рівне, рівне та зелене.
І вітер стеле спів: «Прощайте, нене!»
(другий янгол із хрестом до мене).

І вітер стеле: «Не сумуйте, смерти той не знає,
хто за Вкраїну помирає!»
(третій янгол серце звеселяє).

І приснився мені
син.

В другій частині «Війни» виступить незмінна тема тисячолітнього світогляду: найвищість моральної перемоги, що без неї кожна перемога фізична обертається, зрештою, в поразку. Прийнята заповідь Спасителя — в закон того світогляду, без винятку. Тому на Вкраїні поезія справді народна уникала схвалення і звеличення війни в її елементарному змісті: вбивати. Коли ж приходить конечність війни, тоді сумління звертається до Бога: розв'язати суперечності при неминучих обставинах і здобути виправдання. Так діставав надхнення і освяту християнський героїзм в історичних подіях — за часів козаччини.

МУЗИЧНІСТЬ ВИДІННЯ, ЯК ПРАВДА

Існує певна спорідненість внутрішніх форм: в музичних ладах релігійної лірики Тичини і в видивних строях нашого іконного малярства з його зримою «симфонікою» ліній і кольорів, яка виражає височину життя і духовну змістовність, глибшу від суто логічного значення.

В старовинних іконах, при звільненні від всього, сполученого з неістотною предметністю, знайдено ясний, ніби кристалічний, простір, повний задуми, а в ньому — надсвітні, як між світилами богосвітлими, відносини між висотними постатями. Через їх врочистий рисунковий ритм також виявляється дух цілого, творячи видиво освяченої дійсности. Воно приходить до сприйняття через наше душевне зусилля — йому назустріч. Тоді подужуємо звичну зв'язаність щоденности.

Твориться найпіднесеніша візійність нетлінного життя; оживає видіння в композиціях, повних блаженного настрою і значення від тепла самої віри.

Між постатями янголів на іконах, по наших старих церквах, і декотрими ліричними зображеннями в Тичини споглядна схожість виражена: піднесеністю, ідеальною реалістичністю рисунків і ритмікою — їх і також форм, — не описовою, а виспівною, в символічному осяянні, з чистими тонами площинок.

Ця прикметність виступає крізь модерні винаходи в виконанні та милу мальовничість мови. Приєднується навіть аналогічний елемент, хоч і в тісних межах; але є в ньому надзвичайно властива риса.

Тичинин ліризм, як всякий найсправжніший, має щось невисловиме в кожному враженні від яскравого явища. Відбитки дивні, мов фантастичні, складаються через образні сполуки і новопробуджену поетику самої мови; також — через красну течію форм, з відповідними їй почуттєвими «видивами», нарівні з зоровими.

Всі ми серцем дзвоним,
сним вином червоним —
сонця, хмар та вітру!
(«Цвіт в моєму серці», 1917)

Звороти з мовною новотворчістю, образи в характері оновленого імпресіонізму, при оригінальних повторах і пунктах: суто музичного враження, — проходять через цілий вірш і освіжують його стрій для вияву молодого почуття, що прирівнює собі природу, одухотворюючи її.

В середині віршу — виростання, через тропаїчний вислів, що міг належати тільки Тичині.

Я бреню, як струни
хмар, озер та вітру.

Почуття з пісенною екзальтованістю виходить над коло звичного, до надлогічности вислову, ніби — в музичне життя уяви.

Схожий повтор: подвійний, в симетрії з другим і в чотиристрофній побудові, дістає вірш «Я стою на кручі» (1918). Зміст його, позбавлений реалістичної звичности, означає мелодійні рухи на далечині — через звукоритмічний малюнок:

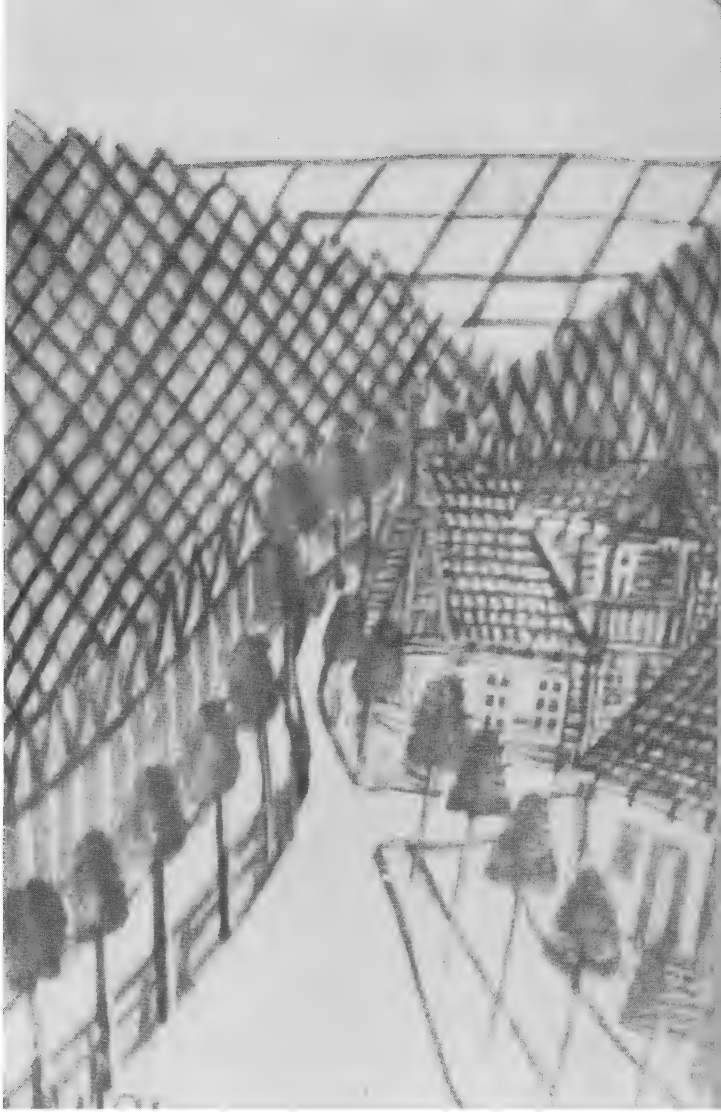

До статті Я. Гніздовського: «Никифор». Ліворуч — фото мистця, вгорі й на другій сторінці — репродукції його творів

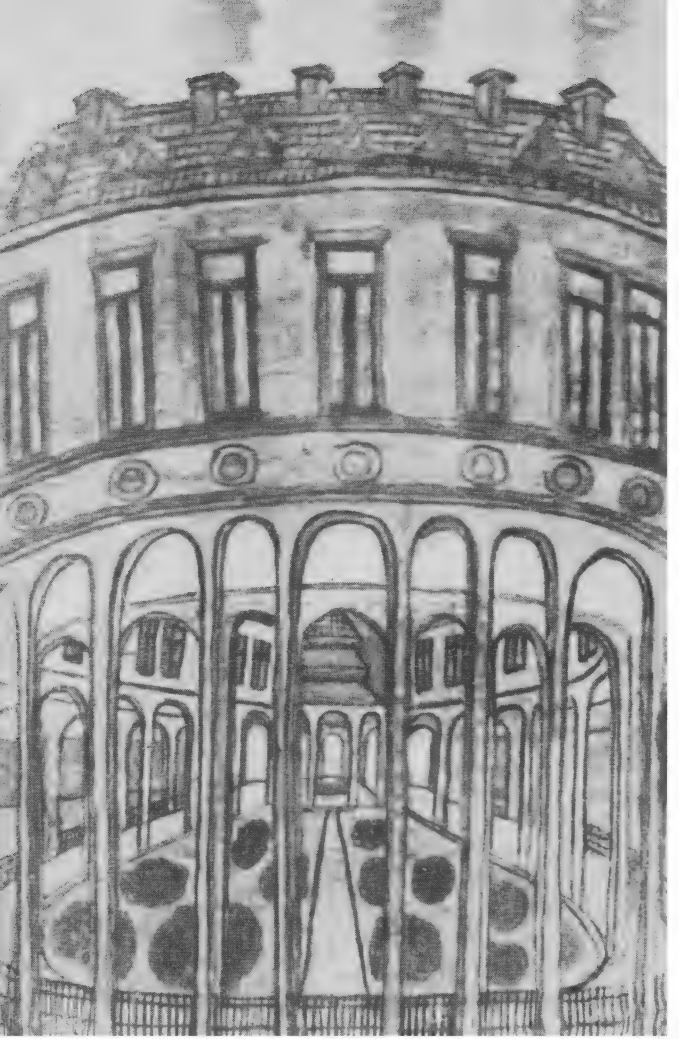

Павло Тичина (до статті В. Барки).

Сню волосожарно —
тінь там тоне, тінь там десь.

Також і в вірші «З кохання плакав я» — два повтори, чергуючися строфічно, виводять уяву в порядок музичного розвитку: для течії образів, один з яких —

Спадає лист на вівтарі
(кучерявим дзвоном...)

Раз-у-раз автор звертається до всієї знаної оркестрики: брати складник до тропаїчного звороту в настрої чудесного. Наприклад, початок III віршу «Пастелів» (1917):

Коливалось флейтами
там, де сонце зайшло.

В тому самому циклі «Пастелів» (I) вірш містить змішання метафор, ніби фарб на палітрі, при сповіреності на відчуття, що навіть і в випадковостях згодить їх з музикою. Мов ні ознак пережиття музичного враження, ні помітного пориву в його формі. А все ж: його глибина.

Півні чорний плащ ночі
вогняними нитками сточують.

Тут лірика зрікається логічної «прямолінійности» в відношенні до природи. Нові форми образного багатства народжуються з потреби — «висимволізувати» сонце, опановуючи природу змістом духовного життя і знаходячи поетичні правди — більші, ніж є в реалізмі зримости. Виникли новотвори, казково імажинативні.

Десь клюють та й райські птиці
вино, зелено.
(«Енгармонійне». Сонце)

Зовнішньо пісенні: «та й» і «зелено», — наголос на останньому складі, — обрамовують загадковий етюд, як умовне і далеке дзеркальце, що в ньому вірно відіб'ється настрій.

Другий вірш «Війни» повторює, в персневій злагоді, вигляд світил небесних.

Праворуч — сонце.
Ліворуч — місяць.
А так — зоря.

Найприродніший зворот у дусі народної мови («а так — зоря»), як «шедевр простоти», відзначив свого часу акад. С. Єфремов. За простотою і «натуральністю» вислову знаходяться складні візії, що суперечать «природо-законному» реалізмові.

Водночас на небі: світила дня і ночі. Стан і час — наче в сні; над «логікою подій» і закономірністю відбування. Дійсність симво-

ліки навкруг розмови матері з сином, уявленнями наближена до надсвітності в її інших, духовних законах.

І сюжет віршу, замість розвитку, змінюється, ніби в випадках, з нашого звичного погляду.

Серед пустельности: хрест, як знак спасіння — знак, до якого мати звертається, високий, при світилах, що зійшлися сіяти незалежно від дня і ночі.

Але вірш далекий від млистого символізму. Враження творяться з найсправжнішости, як в старовинних піснях. І тон мови відповідно «віднесений», якраз при згаданій простоті і «натуральності».

Звела я руки до хреста —
аж коло мене нікого нема.

Дійсність людського життя, відома тисячократно, але в незнаному, нецьогоденному відсвіченні. Відхід від «натури»; представлення всесвіту в дивному стані, згідному з духовною природою, майбутньою вічністю душі.

Так само, в згоді з духовною дійсністю складалися пляни наших барокових церков, їх обриси і завершення, з розміщенням всіяних зорями бань, мов огнів величезного світильника. Вони створилися в уяві подібно до метафор в «Соняшних клярнетах».

Можливі заперечення: мовляв, «пролетарські» поети в Росії, в першу добу совітчини, вживали образи церковного походження, хоч були безвірники. Чи так — із Тичиною 1918 року? Чи мав віру в час написання провідного віршу, від якого збірка «Соняшні клярнети» дістала назву?

Мав. Це видно з глибоко побожного настрою в збірці. І потверджується власними словами поета — в творі: «І являвсь мені Господь» («Нова рада», неділя 12 травня н. с., 1918 року).

І являвсь мені Господь
в громі, бурі і росі...
. . . . . .
Говорив я: знаю я,
що Тебе лиш я люблю.
І ставав я на коліна
слухать Господа велінь.

Чи Тичина збереться з силою духу — піти слідами Августина Блаженного, який відступив від християнства, а потім навернувся і став світочем?

На Україні в дореволюційні часи нещастя діяло також зворотною стороною. Закостеніла чужоімперська границя відділяла народний побут від західнього суспільства з його свободою, і також — від розбурханої тоді на Заході стихії зисковости і від матеріялістичного модництва, які, мов каламутна повінь, розмивали ґрунт віри.

Видима юдоль селянина обмежувалась обріями близьких місцевостей; але душа зберігала напівказковий образ великого світу, для якого діставала пояснення від ідей віри: найбільшого здобутку духовного тисячоліття.

Невщербленою і незатіненою сіяла віра в багатьох білих хатах; її сонце — Спаситель, близько присутній; відсвітом від обличчя Його повняться: світ, що навколо душі, і сфера її самої. Щасливила невисловима «милість мира», — тільки хор на криласі міг виспівати.

Від світоглядової височини, що променіла над білими хатами, Тичина вчув і переспівав «золотий гомін» для ранньої збірки. В ній хвилі доброго людського почуття обхлюпують кожен рядок. Вийшла збірка до читачів, як новітній маніфест живого гуманізму християнства.

В її стилі злилися в спільний малюнок дві цінності: вікодавні скарби мови, з її пахощами та барвами, і одночасно — вся витонченість модерного відкриття в поетичному зображенні, що іноді підноситься до надреального життя обрисів і надчасової символіки. Цілість, бджолиною працею лірика-компоніста, приведена до вершинної досконалости: в метафорі, симетрії і ритмі.

ДЖЕРЕЛА СПАДЩИНИ

Декотрі явища з історії світового письменства мали значення, ніби мистецькі міти — на Україні, в творчих колах. Як приклади доброго здійснення, вражали уяву, і вона постійно зверталася до них, діставала спонуку, підбадьорення, взірець і, власне, вже не «вплив», а надхнення для нового.

Один взірець — зображення гармонійности світил— зближає приклади східні і европейські; з «Шакунталі» і небесного прологу до «Фавста»; з III кантики «Божественної комедії» і віршів Блека, Ляфорґа, давніх поетів Грузії і Вірменії.

А наша старовинна пісня, залюблена в небо світил в їхніх злагодах, підготувала найщиріші відчуття і вирази для строю вселенського співзвучання.

Від неї, через науку модерних «шкіл», походить дар прозорої мови, насиченої світляною музичністю і співністю коло білих хаток, — для Тичининої оркестрики світил.

Пісня лунала скрізь: на гучному весіллі і при вечірньому спочинку; при роботі на полі і в жіночій самотині над колискою немовляти, — незмінно обзивалася, як супутниця душі. Була чистою від бруду, звіриної ницости і лукавства, і проти них кожного остерігала.

В високостях народної уяви такі близькі для душі і з нею споріднені — світляні твори небесні; злагоджено міняться і ходять, відповідаючи сіянням на відрухи почуття. От, і в говірковому мовленні:

В одно оконце сонічко сходит,
в друге оконце сонце заходит,
райськими дверима сам Господь ходит.

Пісня сполучає явища небесні і найближчі подробиці з грядки, ніби прозаїчні, — в одному сприйнятті всесвіту: цілісному, мудрому, наївному, зворушливому, в повноті світляної краси, з веселками і зорями, «овечками з поля» і — «ой, зацвіли огірочки». Для неї універсум з красою і величчю існує при родині, при білій хаті, над її вікнами; він щоденно — учасник кожної драми людської. Його властива макромегічність залишається без «раціонального» пояснення, як також загадка його гармонійного ладу.

На відміну від того, уява в поезії індивідуальній творить здебільшого «естетизовану» картину, виокремлюючи з космосу і побуту її особливі складники.

Але скрізь в українському ліризмі — відданість зворушливому спогляданню і мелодії.

Одна з ліній спадковости приходить до клярнетизму Тичини від лірики Олеся, виразно національної в забарвленні почуття та в інтелігентський дикції. Це лірика, чи в бадьорих тонах, без філософського поглиблення, чи зразу ж в окритому тінню настрої і навіть розпачі, — компонується з легкими метричними хвилями. Хоч розквіт її, пройнятої провістями волі, апотеозою, оплакуваннями, прийшовся хронологічно до бурхливих і тяжких подій. Вона, з метафорами музичности, як окрасами («музика зір блакитнооких»), з сердечною відкритістю і струнκістю звучання, передзначувала клярнетний стиль.

Глибші впливи — від поезії Філянського, повної журливих символів, що ставши визначною течією, подала приклади переустаткування віршу, освіження його в характері і гранях модерности, з меланхолійною мелодичністю.

Також привертав увагу неспокійний Чупринка: віршами в грайливій строфічній візерунковості, до краю застроєній звуковими ефектами. Його лірична музикальність склалася переважно, як зовнішня. Але часом його вислови робилися такі залізно вольові і повні душевного полум'я, що він став одним з перших менестрелів політичної доби. Цей майстер дзвінкострунної поезії згинув смертю героя: розстріляний за участь в українському повстанчому загоні, що боровся проти комуністичного фашизму Леніна і Троцького.

Ці видатні постаті, серед плеяди інших, найбільше сприяли визріванню клярнетизму. Дякуючи їм, поява «Соняшних клярнетів» мала підготоване підсоння. Про це свідчить поезія Тичининого сучасника і «одномузичника» — В. Чумака (розстріляли денікінці), який в хуртовині громадянської війни вибрав напрямок червоних ілюзій, досить подібно до Хвильового, в романтичних сподіваннях самостійности.

Історична дійсність розбила омани; але те, що декотрі з їхніх ідеологічних полонених, переконаних антиімперців, супроти трагічного блукання в фатаморґанах, зробили для своєї літератури, надовго збережеться, як суто мистецька вартість.

Вірші В. Чумака *) проблиснули розкиданими метеорами ліричної патетики. В поривності і метафоричних зворотах мали вирази живої музичної краси, ніби в рівнобіжному розвитку до «Соняшних клярнетів», щоправда, без філософічної всеосяжности Тичини і просвітленої — жайворонкової тональности в ліризмі.

Компоненти клярнетизму в українській поезії окріпнули і визріли протягом цілої доби, щоб раптом виявитися в творах взірцевих.

Як передвістя до появи перших збірок Тичини, це сталося в прозі, що безпосередньо підготувала їх виникнення: сталося в «Intermezzo» і пейзажних сторінках з новель М. Коцюбинського. Тут — найглибша спадкоємність, не тільки в поетиці, але і в світосприйманні. Новеліст Коцюбинський відкрив двері в ліричний космос українського поля, звідки потім, з блакитної височини, змогли прозвучати «Соняшні клярнети». Якраз через стиль Коцюбинського пройшов основний зв'язок клярнетизму з класикою: з пророчою кобзарністю Шевченка та Сковородиною псалмічністю для сили Божої і мудрости — в сотворених світах. Зв'язок з мистецтвом Коцюбинського мав дві сторони: щасливу і злощасну. Він приєднав до стилістичної прецизности і посприяв Тичині стати «анти-Бальмонтом» (не в протилежності, як Маяковський, а в тій самій ділянці символічної мелодики віршу); а одночасно зачарував «самісністю» естетики, протиставленої найвищій духовній красі від правд віри.

Так передзначився відхід Тичини: від височини всесвітньої, на якій він мелодіями полонив серця, ніби Орфей, хоч без чарування природи, як чинив той леґендарний співець, що піснями і музикою рухав дерева, скелі, буруни, викликав квіти, приборкував хижаків, — ні, навпаки, ці останні приструнили нашого поета.

Але на верхів'ях зостануться збірки, приналежні до клярнетизму, що виник, як тогочасний підсумок і завінчання, від повного розвитку нашої поезії; зостануться як вияв незрівняної обдарованости поета до музики в слові. Принесено багатство її інструментових тонів і почуттєвого виразу в метафоричний склад лірики.

Супроти найгрімкішої проклямації соціялістичної ідеї в супроводі збройної революції, Тичина писав:

«До речі: соціялізм без музики ніякими гарматами не встановити».

(«Замість сонетів і октав»)

*) Були заборонені і вперто замовчувані, аж до недавнього часу, як також твори Філянського, вбитого комуністами, і Олеся, що вмер на вигнанні.

Там же:

«Я ніколи не покохаю жінку, котрій бракує слуху».

Всі мотиви, що впливають, Тичина сприймав тільки, як «матеріял» для перетворення в особистий стиль. Мов чудесний випадок, через щасливий збіг обставин, виник його клярнетизм, — так закономірно, як колосся в ниві. На свій час Тичина вичерпав той стиль. Повинні були пройти десятиліття з величезними змінами і відновленнями, щоб відкрилися нові можливості лірики від музично пісенної стихії, яка рушає підземними сплесками в народному житті, послуживши першою джерельністю для «Соняшних клярнетів».

В сільському побуті камінь — найглухіший невмолимою ваготою. Пісня часто і гірко згадує про нього. Але і вона і народні прислів'я знають силу, що міцністю перевищує камінь; «не той дужий, хто камінь верне, а хто своє серце вдержить». Це — добра воля. Є в пісні і всій мудрості народній віра в джерело цієї сили: в милосердну могутність неба, що проти неї всі скелі горя на землі є тільки тіні. Білий світ пісні повний її ясного життя і дихання, її дії і мови. Відчуття її Тичина переклав на вселенські співзвуччя в новітній лірициі, виконавши мистецький подвиг.

Потім творчі пориви послабилися через цей модерний інтелектуалізм, який бажає логічно «збагнути діяння» Божі.

В час громадянської війни, в 1918 році, коли люди самі, своєю волею, проти Божого закону, проти богатократного попередження через апостолів і пророків, пролили братню кров, зухвало переступивши «скрижалі», про які згадано в вірші «І являвсь мені Господь», — тоді Тичина почав докоряти Богові.

Колись за такі повороти Сковорода нікого не хвалив.

Вони стали в причині наступних багатозначних відозмін клярнетизму, припавши якраз на закінчення і появу в світ першої збірки.

Зміст її поетичної спорідненості з невидимою дійсністю — дрібніший і, можна сказати, естетично «замкнутіший» в собі, ніж було в народних піснях і творах старих клясиків, хоч багатший самоцвітними знахідками майстерности.

При зображенні видимого світу, в основному — не в провінціях, якими служать матеріяльні колосальності зоряного неба, а в столиці: де б'ються людські серця, — талант раннього Тичини зостається послідовником староукраїнської віри, що походить від апостольської науки.

Дух вікодавньої селянської побожности споглянув на життя: в відродженій лірициі, тоді побриніли ритми, свіжі і гарні, як рухи оббризканих росою маківок під повівом світанку.

Була коротка, але все ж таки справжня весна національної волі.

(Далі буде)

ПЕТРО ОДАРЧЕНКО: ПІД ЗНАКОМ ЗЕРОВА

Ім'я Миколи Костьовича Зерова в 20-их рр. користувалося великою популярністю і глибокою пошаною не тільки серед київських студентів, але також і серед студентів, що жили і вчилися в інших містах України, зокрема серед студентів Ніженського Інституту Народньої Освіти (НІНО) і особливо серед аспірантів Ніженської науково-дослідчої катедри історії культури та мови, з секції української мови та літератури.

Студенти в той час виявляли великий інтерес не тільки до художньої прози, але й до поезії, зокрема до поезії неоклясиків. Поезії Миколи Зерова приваблювали своїм високомайстерним поетичним стилем і глибоким змістом, а також зразковою мовою. Коли мені, а також іншим студентам доводилося викладати українську мову на численних тоді курсах українознавства, ми завжди ілюстрували великий поступ у розвитку української мови за час від Гулака-Артемовського до наших днів зіставленням двох перекладів Горацієвої оди до Деллія: бурлескно-вульґарного переспіву Гулака-Артемовського з мистецьки досконалим перекладом М. Зерова. Сто років відділяє один переклад від другого, але яка велика різниця між ними! Той самий текст мали перед очима обидва поети, але їх переклади цілком відмінні. У Гулака-Артемовського стоїть:

«Пархоме, в щасті не брикай,
В нудьзі притьмом не лізь до неба!»

А в М. Зерова:

«В години розпачу умій себе стримати
І в хвилі радости заховуй супокій».

У Гулака-Артемовського:

«Покинеш все: стіжки, скирти,
Всі ласощі — паслін, цибулю...
Загарба інший все, — а ти
З'їси за гірку працю дулю».

А в М. Зерова:

«Бо прийде, прийде час: покинеш поле й луки,
І віллу, і сади, де Тібр тече мутний,
І на усі скарби пожадливії руки
Наложить спадкоємець твій».

Треба сказати, що твердження викладачів курсів українізації не було правильним. «Недосконалість» української мови в цій речі Гулака-Артемовського була цілковито визначена моментом жанровим: він робив не переклад, а травестію. Розуміння дистанції виглядатиме зовсім інакше, якщо взяти переробки з «Псалтиря» того ж самого Гулака-Артемовського з їх поважним трактуванням теми і відповідною до цього лексикою.

З оригінальних поезій М. Зерова ми найбільше любили сонет «Князь Ігор», «Київ з лівого берега», «В степу».

Захоплювали нас і переклади з римських поетів, що вийшли з-під пера М. Зерова. Тоді в Ніженському інституті були ще досить міцні традиції пошани до античної літератури і культури. Студенти, серед яких у той час ще було багато колишніх учнів клясичної гімназії, читали і студіювали твори клясиків римської літератури і тому з великим інтересом читали майстерні переклади М. Зерова. В 1928 році, будучи аспірантом, я деякий час жив на квартирі у проф. Івана Григоровича Турцевича, великого фахівця в ділянці античної літератури і культури. Проф. Турцевич (за національністю білорус) дуже добре знав українську мову. Він у той час був уже дуже старим і не викладав в інституті, але наукової праці не кидав. Коли я заходив до нього, він цілими годинами не випускав мене з свого кабінету, і я мав щасливу нагоду не тільки розмовляти з ним, а й слухати його надзвичайно цікаві лекції. Одного разу він показав мені свої переклади українською мовою творів Овідія. Ці переклади, на жаль, ніде не були надруковані. Вони були безперечно добрі, але мова їх була досить архаїчна. І хоч своїм стилем вони були майстерніші від перекладів-переспівів Гулака-Артемовського та С. Руданського, все ж вони ніякою мірою не могли дорівнятися блискучим перекладам М. Зерова. Проф. Турцевич, очевидно, відчував це і тому не посилав їх до друку.

Микола Зеров був у той час також найбільшим авторитетом у ділянці літературної критики. Коли з'явилася з друку книжка «Шляхи розвитку сучасної літератури», в якій були зібрані промови учасників відомого київського диспуту 24 травня 1925 року, то думки, що їх виклав на диспуті Микола Зеров, зустріли захоплений відгук серед студентів Ніженського ІНО. Студенти — члени семінару української літератури підвищеного типу, керівником якого був великий прихильник творчости М. К. Зерова, проф. Є. А. Рихлік, взагалі дуже уважно стежили за літературною дискусією і відкрито виявляли свою прихильність до позицій М. Зерова і М. Хвильового. М. Зеров проголосив, що для розвитку української літератури потрібні передусім «засвоєння величного досвіду всесвітнього письменства, тобто хороша літературна освіта письменника і вперта систематична робота коло перекладів». Ця теза Зерова була для нас, так би мовити, «директивою», головною вказівкою і великим стимулом

для вдертої і наполегливої праці над поширенням нашої літературної освіти. Ми читали і в оригіналі, і в перекладах твори класиків світової літератури, а також головніші праці про геніїв світової літератури.

Коли з'явився роман В. Винниченка «Соняшна машина», в Ніженському ІНО відбулася дискусія. Я також брав участь у цій дискусії, пропагуючи і розвиваючи думки М. Зерова, що він їх висловив у спеціяльній статті, присвяченій аналізі цього, на той час сенсаційного роману В. Винниченка.

Микола Зеров був у ті роки і найавторитетнішим істориком української літератури. Його книга «Нове українське письменство» (1924) була нашим основним підручником. На жаль, у світ вийшла тільки перша частина цієї праці. Ми уважно читали, студіювали і реферували на засіданнях семінару і наступні праці М. Зерова: збірники статтей «До джерел» (1926) і «Від Куліша до Винниченка» (1929), а також його статті по журналах (наприклад, про Квітку-Основ'яненка і Старицького).

Вступна стаття М. Зерова до видання творів Лесі Українки (1923) викликала серед студентів великий інтерес до її творчости. Ця стаття М. Зерова та книгоспілчанське видання творів Лесі Українки остаточно визначили мою дорогу в ділянці вивчення української літератури. Інтерес до творчости Лесі Українки вперше виник у мене ще в Гадячому, коли я вчився в сьомій клясі гімназії і жив у будинку Драгоманових. Тоді ж на засіданні гуртка українознавства Гадяцької української шкільної молоді один із студентів виступив з доповіддю про Лесю Українку. Цінні матеріяли для біографії Лесі Українки я дістав в Олени Пчілки. Про один епізод з життя Лесі Українки (участь Лесі в літературному гуртку «Плеяда») Олена Пчілка написала свої спомини і дала мені стосовний рукопис, щоб я передав його доповідачеві. Оригінал я проте залишив собі, а передав доповідачеві копію.

Цей молодий інтерес до творчости Лесі Українки тепер, під впливом М. Зерова остаточно зміцнився і визначив мій вужчий фах — дослідження життя та творчости Лесі Українки. За три роки аспірантури мені пощастило опублікувати п'ять статтей науково-дослідчого характеру про Лесю Українку та дві рецензії на нове видання творів великої української поетки. Дві статті і майже готова дисертація загинули під час мого арешту в 1929 р. Про одну з цих праць М. Зеров згадав у другому виданні своєї статті про Лесю Українку («Цікаві матеріяли до з'ясування задуму „Блакитної троянди" див. в замітці П. Одарченка, „Література", кн. І, вид. УАН, 1928»). Ця коротка згадка фахівця про мою роботу дуже підбадьорила мене.

Працюючи над кандидатською дисертацією про Лесю Українку,

я мріяв особисто зустрітися з Миколою Костьовичем і одержати від нього потрібні для мене поради.

Моя мрія здійснилася двічі: в 1927 і в 1929 році.

*

В серпні 1927 року я одержав від секції наукових робітників путівку в кримський будинок відпочинку «Буюрнус» у Гурзуфі. Прибув я туди 15 серпня і мав відпочивати один місяць. І тут. у Гурзуфі я мав щастя зустрітися і познайомитися з Миколою Костьовичем Зеровим, а також і з іншими видатними діячами науки, літератури та мистецтва, зокрема з П. П. Филиповичем, В. П. Петровим, П. М. Поповим, П. К. Ріттером і композитором М. І. Вериківським.

Коли я прибув, Микола Костьович, на жаль, уже закінчував свій відпочинок. Проте він ще пробув у Гурзуфі днів десять.

Будинок відпочинку «Буюрнус» був розташований у прегарній місцевості, трохи далі від морського побережжя, на високому місці, біля підніжжя гори. З парку, що оточував два великих будинки цієї відпочинкової оселі, відкривався чудовий вид на море, а також на містечко Гурзуф з його кипарисовим парком, горою Аю-Даґ і білим мінаретом мечеті. Тут відпочивало тоді приблизно 70 осіб, здебільшого людей старшого або середнього віку. Молоді було дуже мало. Умови для відпочинку були зразкові: чисті затишні кімнати, в яких жило по дві-три особи, прекрасне харчування, райське повітря. Тільки до моря було трохи далеко; особливо після купання тяжко було йти вгору. Їдальня була на відкритому повітрі. І от тут під час обіду та вечері або і в інший час — особливо після вечері — часто відбувалися надзвичайно цікаві дискусії на літературні, мистецькі та філософські теми. Головними учасниками цих дискусій були Микола Костьович Зеров та Віктор Платонович Петров. Ці дискусії притягали увагу майже всіх, хто відпочивав тоді в Буюрнусі. Я, звичайно, не можу тепер пригадати подробиць цих дискусій, але одно добре пам'ятаю: надзвичайну, вийняткову ерудицію, дотепність та красномовність обох дискутантів. Микола Костьович розвивав свою думку, доводячи тези чіткими, ясно зформульованими аргументами. Віктор Платонович намагався заперечити думки свого опонента, сипав парадоксами, дотепами. Це був справжній словесний двобій високої майстерности. Відбувалися ці дискусії в милій, приязній атмосфері.

Микола Костьович в 1927 р. написав дві поезії, присвячені Кримові («Партеніт», «Джерела Качі»). Окремі групи науковців, що відпочивали в «Буюрнусі», влаштовували екскурсії і подорожі до Ялти, Нікітського саду, до Карасану та Партеніту. Микола Костьович брав у таких подорожах діяльну участь. Відвідуючи окремі місцевості Криму, він захоплювався не тільки їх чудовою природою. Зір поета і вченого сягав у глибінь віків, і в його поетичній уяві вставали давні

нтичні міста Північного Причорномор'я: Ольвія і Херсонес еллінського та римського періодів з їх багатою і своєрідною культурою.

Серед усіх тих людей, що набиралися сили в будинку відпочинку СНР «Буюрнус» у серпні 1927 року, Микола Костьович Зеров був найяскравішою постаттю. Всі його знали, любили і поважали, за винятком хібащо ортодоксальних партійців, яких тоді, до речі, було дуже мало в цьому будинку відпочинку. Одним із таких суворих і гордих партійців був Василь Свиридович Бойко (який пізніше, в 1935-1936 рр. був таким милим і симпатичним у м. Уральську, де він викладав тоді античну літературу в пединституті і став... безпартійним). Але в 1927 р., перебуваючи в Буюрнусі, він тримався цілком осторонь, ні з ким не розмовляючи, ні з ким не приятелюючи і не беручи участи в літературних дискусіях. Найпершими друзями М. Зерова в Гурзуфі були В. П. Петров, П. П. Филипович, П. Ріттер (великий знавець індійської культури і перекладач поеми «Хмара-вістун», славнозвісного твору Калідаси, одного з найвидатніших поетів Індії).

Виявом великої пошани до Миколи Костьовича були гучні урочисті проводи його, коли він виїжджав із Гурзуфу до Києва. Велика група відпочивальників на чолі з проф. П. Ріттером влаштувала Миколі Костьовичу справжню овацію. Після коротких, палких і щирих промов йому вручили величезний букет квітів. Потім усі підходили до нього, дружньо тиснули руку, бажали щасливої подорожі і плідної творчої та наукової діяльности. Микола Костьович з широкою радісною усмішкою дякував усім присутнім за увагу і добрі побажання.

Умови курортного життя, розуміється, залишали дуже мало часу для ділових зустрічей і розмов. Проте час для розмови з Миколою Костьовичем, про яку я давно мріяв — для розмови про Лесю Українку, зокрема про дослідження стилю її ранньої творчости, звичайна річ, знайшовся. Микола Костьович дав мені цінні загальні поради щодо пляну моєї кандидатської дисертації та метод опрацювання теми. «Якщо будете в Києві, то обов'язково зайдіть до мене і поінформуйте, як іде ваша праця і які ви маєте труднощі», — сказав Микола Костьович.

Микола Костьович вчасно виїхав з Криму, бо через десять днів, здається, вночі з 11 на 12 вересня стався в Криму страшний землетрус, наслідком якого було багато людських жертв і матеріяльних утрат, особливо в Ялті. Почалася жахлива паніка. Будинки, в яких ми осилились, були дуже пошкоджені, і жити в них стало неможливо. Всі люди спали на відкритому повітрі, в парку.

*

На весні 1929 року, одержавши наукове відрядження, я виїхав до Києва на цілий місяць. Жив я в кімнаті аспіранта Івана Дмитровича Миронця (відомого дослідника творчости М. М. Коцюбинського), в

будинку-музеї Т. Г. Шевченка на Хрещатицькому завулку. Одного разу я відвідав Миколу Костьовича і мав з ним довгу розмову. Ознайомившися з моєю, ще тоді не зовсім закінченою кандидатською дисертацією, він дав мені цінні поради і звернув особливу увагу на потребу підкреслити вплив П. Куліша на Лесю Українку. Пантелеймон Куліш, на думку М. Зерова, був для Лесі Українки авторитетом в «ars poëtica». На цю тему Микола Костьович прочитав мені цілу лекцію, яку я докладно записав. Його цінні зауваження і вказівки я використав у своїй праці повністю.

Микола Костьович був дуже гостинним і привітним, почастував мене чаєм і позичив мені на тиждень літографований курс своїх лекцій з історії української літератури, який я докладно простудіював.

Коли я сидів у робочому кабінеті Миколи Костьовича (це була одночасно і їдальня, а взагалі його квартира складалася лише з двох кімнат), я звернув увагу на його чудову бібліотеку. Всі стіни до самої стелі були заставлені полицями з книжками. Микола Костьович ласкаво дозволив мені оглянути біліотеку і при цьому показав деякі книжкові раритети, що він мав. Книжкове багатство мене вразило; але ще більше вразило і навіть зворушило надзвичайно любовне ставлення Миколи Костьовича до книги, як такої. Всі книжки були оправлені, і ця оправа була незвичайна: для неї були використані матерії різного кольору, дібрані з великим естетичним смаком.

Коли наша розмова закінчилася, Микола Костьович, привітно усміхаючися, сказав: «До побачення! Щиро бажаю вам успіху! А як будете в Києві, то конче заходьте до мене знов!»

Але мені вже більше не довелося побачитися з Миколою Костьовичем. Восени того ж року я був заарештований і висланий етапом у Казахстан, де я пробув сім років. Пізніше дійшла до мене тяжка звістка про арешт Зерова.

*

Минуло тридцять два роки з того часу, як я востанне бачив Миколу Костьовича; але й досі, як живий, стоїть перед моїми очима образ великого вченого і поета, мого незабутнього вчителя. Я бачу його привітне, усміхнене обличчя, я чую його блискучу мову — і я з найглибшою пошаною схиляю свою голову перед цим великим діячем української культури.

Лютий ворог знищив Миколу Зерова в розцвіті його творчих сил. Але ніяка ворожа сила ніколи не зможе знищити безсмертних скарбів його думки і слова, його багатої і цінної літературної спадщини, його великого вкладу в розвиток української поезії, літературної критики та історії української літератури.

ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ: НИКИФОР

Никифор належить до породи людей, що їх називають тільки по імені. Ледве чи і в лемківському селі, де він народився, хтось знає його прізвище. Він просто Никифор, і цього кожному вистачає. Ніхто не боявся, щоб цим сплутати його з іншою істотою тоді, коли він ходив лемківськими селами і за милостиню віддавав свої малюнки; ніхто не боїться цього сьогодні, коли ці малюнки виставляються в найбільших мистецьких центрах Европи, коли про нього пише світова преса і коли видаються про нього монографії. Він остався Никифором.

Хто цей Никифор? Він лемко, маляр-самоук. Ті, що його знали ближче, казали, що він рано осиротів. Мати його померла, а батька він взагалі не знав, і, мабуть, тому малює його часто і в ідеалізованому вигляді. Він глухий і майже немова. Він не може комунікуватися з світом — і тому вже з дитинства замкнувся в собі і почав передавати свій світ одиноким йому доступним засобом, малюванням, на яке його оточення не звертало уваги. Його наділяли наругами, а часом співчуттям. Никифор шукав зрозуміння поза своїм середовищем. Кажуть, що вже перед другою світовою війною він звертався до декого з українських мистців, що жили тоді у Львові. Мистець Турин був, мабуть, один з перших, що звернули увагу на цього мистця-самоука. Деякі молоді мистці, що в той час виїжджали з Галичини до Парижу, брали з собою його малюнки. Як оповідають, вони робили на парижан величезне враження. Мистцям-професіоналістам опадали руки на вид цих наївних, але безпосередніх і глибоко щирих малюнків. Якщо вони могли пояснити собі це явище, то хіба тим, що існують речі з Божої ласки. Мабуть, ще з того часу датується «відкриття» Никифора. Нам недоступні ближчі дані про його ранні роки. Напевно і на еміґрації є люди, що його зустрічали, і було б добре, якби хтось опублікував дещо про його перші кроки.

Сьогодні Никифор уже цілком визнаний. Його малюнки часто виставляють у Польщі і в багатьох центрах Европи. Його ім'я сьогодні вже широко відоме (недавно «Нью-Йорк Таймс» умістив довшу статтю про нього), його життя зфільмовано, його малюнки ку-

пують і вони знаходяться у багатьох визначних збірках. Але ледве чи Никифор користається з того. Він не може розлучитися з своєю самотністю і з своєю минувшиною. Успіх і визнання, які він здобув, відбилися радше негативно на його малярстві. Він навик малювати дешевими фарбами і на випадковому матеріялі, але властивість і можливості яких він впізнав. Тепер, коли йому уможливили і кращий матеріял, і фарби, він часто не знає, що з ними почати. А найважливіше те, що у свої ранні малюнки він вкладав себе всього, всю силу своєї візії, якою він надіявся промовити до байдужости свого оточення. Сьогодні покупці чекають на його малюнки, і це, мабуть, найбільше послабило його малярство. Успіх його збаламутив. Він, мабуть, мав остатися самотнім, яким був у своїй молодості.

Здавалося б, що з визнанням його злидні скінчаться. Але і тут зовнішній вплив був безсилий змінити Никифора. Його примістили у притулку, дали йому кімнату до малювання; але по кількох днях він зніс по сходах свою скриню, де він замикає усе своє майно, і... втік. Повернувся жити там, де він жив дотепер, і жити так, як було завжди. Його дорога так утоптана, що він і не вміє іти іншою. На його малюнки сьогодні попит, їх купують, мабуть, за добрі гроші, але для Никифора все це ніби не існує. Він старанно складає рецензії світової преси (а, може, і гроші) до селянської скрині, замикає її на колодку, ховає ключ до кишені, бере свій черешневий ціпок, і... йде на жебри — так, як він ходив дотепер. Це він робить тільки в неділю. В робочий день він ходить малювати, ходить день-у-день, бере до кишені булку, пляшку води, кладе біля себе годинник (це на те, щоб не мусіти відповідати на питання прохожим, з якими він нерадо вдається в розмову, котра година, а щоб досить було тільки показати пальцем), кладе біля себе обернений догори дном капелюх, в який прохожі мали б кидати милостиню, сідає, уважно дивиться на краєвид і малює, малює щось зовсім інше.

В неділю він носить свої малюнки продавати. Щоб заохотити покупців, а передусім тому, що йому важко комунікуватися з людьми, він носить табличку, щось подібне до пляката, яких він має кілька і які що якийсь час зміняє. Ці «плякати» належать до його найкращих малюнків. Їх Никифор розмальовує, обводить рамкою і просить знайомих вписати текст (він сам неписьменний). Один з них подаємо нижче:

«Шановні Панство я бідний каліка сирота не маю Батька ні Мами ні нікого близького живу з ласки добрих людей не маю свого власного помешкання за все мушу платити. Я каліка не можу працювати умію малювати образки за які дешево числю щоби тільки жити і тим удержуюся. Не маю білля, обуви, одягу. Просив би Панство змилуватися над бідним калікою сиротою і обдарувати його чим

хто може чи то будуть гроші чи також щось з одягу чи їди. Усе приймаю з великою подякою. За все Панству дякую ласкавий Бог хай заплатить маляр Матейко».

Звичайно під таким листом він ставив ще округлу печать: «Никифор Матейко, артист маляр, Криниця-Село». Ці листи були початком розголосу про Никифора і його слави. Раз, коли він ще не був знаний, його придержала міліція, сконфіскувала ці листи, і вони з актами помандрували до Кракова. Звідти попали на виставку.

Десь від 1947 р. на Никифора почали звертати увагу. До нього навідувалися мистці і письменники. Почали з'являтися про нього статтейки. Найбільше, мабуть, спричинився до популяризації Никифора польський письменник Андрій Банах. Перед нами — його книжка про Никифора, вже друга з черги, з барвними репродукціями його малюнків, видана 1959 р. «Літературним видавництвом» у Кракові під назвою «Пам'ятка з Криниці» *). З цього видання і походять частинно дані до цієї нотатки, а також деякі репродукції Никифорових малюнків.

Перегортаючи цю книжку, не можна опертися припливові симпатії і до Никифора, малюнки якого просто приголомшують своїм наївно щирим чаром, і до А. Банаха, що з такою любов'ю і зрозумінням показав нам світ Никифора і насвітлив дивні шляхи його творчости. Хто ближче познайомиться з цією книжкою, той буде тільки вдячним А. Банахові і всім тим, що знайшли на запорошених лемківських дорогах цей рідкісний і дорогий камінь і зуміли показати його поза Криницею-Селом, де, як довідуємося, вже підупалий на здоров'ї і немічний, перебуває тепер Никифор.

*) Andrzej Banach: „Pamiątka z Krynicy". Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1959.

ІВАН МАЙСТРЕНКО: ПРО ІДЕОЛОГІЧНІ РОЗХОДЖЕННЯ МІЖ СРСР І КИТАЄМ

В першій половині 1960 року комуністична преса світу відзначала 90-річчя з дня народження Леніна, і саме під час цього чотиримісячного ювілею виникли ідеологічні розходження між компартіями СРСР і Китаю. Вони торкалися спочатку трактування Ленінової науки про природу імперіялізму та імперіялістичних воєн, але відразу перейшли й на актуальні політичні проблеми нинішнього дня: на питання про можливість мирного співіснування капіталістичних і соціялістичних країн, питання про можливість уникнення третьої світової війни, можливість мирного переходу від капіталізму до соціялізму в деяких країнах і так далі.

Спір зачепив засади зовнішньої політики СРСР, і, очевидна річ, ініціяторами цього спору були китайці. Китайцям не сподобалась теза КПРС про можливість мирного співіснування (коекзистенції) між соціялістичними та капіталістичними країнами і вони звернулися до авторитету Леніна. В його працях вони вишукали ті місця, де Ленін говорив про загарбницьку природу імперіялізму, про неминучість воєн у добу імперіялізму, і, протиставляючи ці думки Леніна тезі Хрущова про коекзистенцію, стали називати прихильників коекзистенції «новітніми ревізіоністами».

Щоб покінчити з цим, в суті речі схоластичним спором про те, як Ленін розумів природу імперіялізму і неминучість воєн, наведемо думки противної сторони — КПРС. На нараді компартій країн соціялістичного блъоку у Букарешті в червні 1960 року, Хрущов сказав таке:

«Не можна забувати, що Ленінові тези про імперіялізм були висунуті й розвинуті ним десятки років тому... Не можна ж механічно повторяти тепер з приводу цього те, що Володимир Ільїч Ленін сказав багато десятиліть тому про імперіялізм, і твердити, що імперіялістичні війни неминучі, доки в усьому світі не переміг соціялізм... Якби Ленін міг встати з могили, він узяв би таких людей, як то кажуть, за вушко і навчив би їх, як треба розуміти суть справи... Треба не тільки уміти читати, але й уміти правильно розуміти прочитане... Якщо він (політичний діяч) не робить цього, то він стає подібним до тієї людини, про яку говорять у народі: „Дивиться в книгу, а бачить фіґу"» («Правда» від 22. 6. 1960).

В цих ідеологічних спорах ні китайська сторона не називала свого супротивника на ім'я, ні радянська. Це дало формальну підставу

обом сторонам заперечувати перед зовнішнім світом наявність будь-яких розходжень між ними і продовжувати все ж ідеологічний поєдинок до останнього часу, маскуючи його фразеологією про «братерську єдність», про те, що «вороги комунізму покладались на розлад і навіть розкол у рядах комуністичного руху» («Известия» від 31. 12. 60, стаття Ф. Константінова).

Комуністична бюрократія не дозволяє знати про ідеологічні процеси в лавах компартій не тільки «ворогам комунізму», але й членству компартій. Восьмимільйонна маса членів КПРС знає про ідеологічні розходження між КПРС і КПК (Комуністична Партія Китаю) ще менше, ніж рядовий обиватель демократичного світу, який все ж таки вичитує про деякі стосовні факти з багатої на інформацію західньої преси.

Ідеологічні розходження між КПРС і КПК не можуть не цікавити світ, бо вони торкаються міжнародньої політики двох світових держав — СРСР і Китаю. Крім того, ці розходження освітлюють політичну еволюцію двох наймогутніших партій комунізму — КПРС і КПК. Куди йде КПРС, а з нею й СРСР? Куди йде КПК, а з нею 680-мільйонний Китай? Ось що криється за ідеологічними розходженнями між цими партіями. Тому дуже важливо проаналізувати ці розходження і ті соціяльно-політичні процеси, які за ними криються.

*

Насамперед важливо відзначити, що теперішня ідеологічна дискусія вперше за весь час існування комуністичних партій відбувається між двома рівними, одна від одної незалежними, суверенними сторонами. Відмінна від теперішньої доба Комінтерну характеризувалась тим, що існувала єдина в світі комуністична держава — СРСР і її партія ВКП(б) була єдиною державною партією. Комінтерн був по суті єдиною світовою комуністичною партією з виконавчою владою в Москві і зобов'язуючою всіх комуністів світу єдиною дисципліною. Ідейна єдність Комінтерну випливала з обов'язку ВКП(б) підтримувати революційні рухи в інших країнах і з обов'язку компартій цих країн обороняти СРСР як свою батьківщину. Організаційну єдність Комінтерну забезпечувала матеріяльна, а відтак і адміністративна залежність провідних кадрів компартій від Кремля. Доходило аж до того, що Сталін міг викликати через Комінтерн у Москву провідників, наприклад, компартії Польщі, саджати їх до тюрми та розстрілювати. Використовувалась поліція чужоземних держав для приборкання опозиційних до Москви тамтешніх комуністів. Наприклад, польська дефензива використовувалася для боротьби проти неслухняної КПЗУ. Міліція Муссоліні використовувалася для ліквідації опозиції в італійській компартії. І так далі. Останні роки доби Комінтерну та Комінформу характеризувались тим, що Москва ставила й усувала секретарів компартій. Виводила з їх проводів невигідних

їй осіб (наприклад, вивід на вимогу Москви з політбюра французької компартії Андре Марті).

Створення у Східній Європі народньо-демократичних держав після другої світової війни не змінило суті справи, бо ЦК компартій тих держав були фактично на правах обкомів ВКП(б). Першого удару цій системі васально-комуністичної ієрархії завдала в 1948 році Юґославія, яка цілковито унезалежнилася від Москви. Але невеличку Юґославію легко було відлучити від комуністичної віри, як єретичну державу. Одначе історія з Юґославією показала, що комунізм може існувати і незалежно від Москви. І це був смертельний удар по сталінській системі Комінтерну-Комінформу.

Незалежність Китаю від Москви виросла з того, що комуністична влада в Китаї встановлювалась власними силами, а не радянською армією. З другого боку, незалежність Китаю виростала з його розмірів і сили. Китай не тільки став рівним з СРСР, — він виявляє всі ознаки бажання стати вищим за СРСР. Уже в теперішньому ідеологічному змаганні КПК з КПРС Китай збив у великій мірі КПРС з її керівних у комуністичному світі позицій. Досягнута на Московській нараді компартій у листопаді-грудні 1960 року єдність між КПРС і КПК не є єдністю однієї організації та однієї дисципліни комінтерно-комінформівського типу, а є нетривким компромісом між двома незалежними одна від одної силами. Інтернаціонал компартій (Комінтерн), що борються за владу, був фактом. Інтернаціонал незалежних одна від одної компартій, що стоять при владі, залишається проблемою.

Дуже характерно, що в теперішньому двобої між КПРС і КПК усі інші компартії світу, як ті, що стоять при владі, так і ті, що борються за владу, поділилися на сфери впливу між КПРС і КПК. Як це виглядало на засекреченій московській нараді в листопаді-грудні 1960 року, покищо невідомо. Але дещо прорвалося на світло денне на букарештській нараді в червні 1960 року. Протоколи цієї наради ніде не були надруковані; але виступи представників компартій на з'їзді Румунської робітничої партії (після якого відбулася нарада компартій) показують, що присутні там компартії країн соціялістичного блюку поділилися на дві групи: східньо-европейські сателіти СРСР плюс Монголія виступали в тому дусі, як, наприклад, Ульбріхт, який говорив: «Ленінська політика боротьби за мирне співіснування, як вона проводиться Центральним Комітетом КПРС, відповідає не тільки інтересам народів соціялістичних країн, але й інтересам усього миролюбного людства» («Правда» від 24. 6. 1960). Представники ж Китаю, Кореї та В'єтнаму, проголошуючи порожні суперлятиви на адресу СРСР («... соціялістичний табір, очолюваний Радянським Союзом»...), ніде не назвали політику ЦК КПРС «ленінською» і взагалі говорили більше про «американ-

ську аґресію», про небезпеку війни, ніж про мирне співіснування. Який же це інтернаціонал компартій?!

Забігаючи наперед, скажемо, що тактика китайських комуністів зводиться до того, щоб, зберігаючи зовні стару ієрархію в комуністичному світі («на чолі з Радянським Союзом»), вихолощувати з неї її попередній (радянський) зміст і вкладати свій новий, китайський. Не тільки в порядку національної амбіції, а і в порядку фанатичної віри в свою правоту. Ось зразок такого вихолощування. У передовій статті теоретичного китайського часопису «Хун-ці» («Червоний прапор») з 16. 12. 1960, тобто відразу після московської наради компартій, сказано таке: «Наше довір'я до політики мирного співіснування залежить від переможного розвитку антиімперіялістичної боротьби». Але якщо імперіялізм буде переможено, то з ким же тоді коекзистенція?! Або другий приклад китайського маскування. Як відомо, албанська компартія стоїть на послідовно догматичних позиціях і солідаризується з КПК. Дійшло до загострення взаємин з СРСР, тобто до заперечення згоди, досягненої на московській нараді. Тепер провідник албанських комуністів Годжа раптом заявив у пресі про любов і дружбу між албанським і радянським народами («Зюддойче цайтунґ», 10. 1. ц. р.). Ясно, що ця заява зроблена під впливом великого китайського друга.

У світлі цих фактів треба розглядати і заяву московської наради компартій, надруковану в радянській пресі 6 грудня. Існує думка, що ця заява означає ідейну перемогу КПРС над КПК, бо в ній китайці поступилися: вони визнали можливість мирного співіснування, можливість уникнути війни. Якщо розглядати справу зовнішньо, формально, то це так. Хоч тут же треба додати, що заява зобов'язала й радянську сторону більше думати та говорити про небезпеку війни, про загарбницьку природу імперіялізму, словом, про всі ті речі, які в радянській пресі наголошуються менше, ніж у китайській. З зовнішнього, формального боку заяву московської наради можна розглядати скоріше як компроміс, ніж як односторонню перемогу КПРС.

Та справа не у формальній стороні. Справа в тому, яка політика фактично провадиться на основі цієї зовнішньої домовленості. Звернемось до фактів. Візьмемо історію з зривом паризької зустрічі на верхах на початку травня минулого року. Звичайно, велику ролю в цьому зриві відограв інцидент із збитим в СРСР американським літаком. Але якби зустріч у Парижі була для Хрущова так само бажаною в травні, як вона була для нього бажаною в попередні півтора року, коли він об'їздив США, Францію, то хіба не були б знайдені шляхи для полагодження конфлікту з приводу американського літака?

Дійсна причина зриву паризької зустрічі в тому, що наприкінці квітня, тобто якраз напередодні зустрічі, в китайській пресі розпо-

чалася гостра критика коекзистенції, критика хрущовської ілюзії про можливість договоритися з імперіялізмом, природа якого залишається, мовляв Ленін, хижацькою та завойовницькою. За таких умов договореність з США могла означати для Хрущова загрозу розриву з Китаєм. Хрущов міг рискнути зустрітися в Парижі і продемонструвати китайцям користі від тієї зустрічі. Але історія з американським літаком уже унеможливила для Хрущова таку зустріч.

Відразу після історії з літаком відбувся закритий пленум ЦК КПРС, на якому запроваджено важливі зміни в структурі керівних органів ЦК КПРС. Секретаріят ЦК зменшено з 10 до 5 осіб. Членів президії ЦК у великій більшості переведено з роботи в апараті ЦК на роботу в державних установах або в бюрі ЦК по РСФСР. Це був цілий переворот в апараті ЦК КПРС, рівного якому (як одноразової зміни) в історії партії не було ніколи. Основною темою травневого пленуму ЦК КПРС була, треба припускати, історія з американським літаком, як підстава до перегляду зовнішньої політики партії, а головне — до передачі цієї політики у вузький секретаріят ЦК з відсуненням від неї Мікояна, як найяскравішого представника коекзистенційного курсу. Від того часу починається гострий антиамериканський курс хрущовської політики з усе рідшим і рідшим повторенням фраз про мирне співіснування.

Отже перемогла китайська лінія, і на нараді компартій у Бухаресті в червні минулого року китайці могли згодитися вставити в комюніке наради і формулу про можливість мирного співіснування «на чолі з Радянським Союзом». Вони діяли за девізою одного персонажа Дюма: «Якщо ти мені не будеш заперечувати, я буду з тобою в усьому згоден».

*

За останній рік відбулися зрушення і у внутрішній політиці КПРС в «ліво»-догматичний бік. Сюди належить кампанія боротьби з непрацюючими (дармоїдами), боротьби з приватництвом, тобто домашніми приробітками робітників та службовців у вільний від праці в державних підприємствах час, боротьби за ліквідацію присадибних господарств колгоспників (скорочення присадибних ділянок, примусовий продаж корів у колгосп і т. д.). Ці зрушення «вліво» випливають почасти з рішень XXI з'їзду КПРС (програма прискореного переходу від соціялізму до комунізму). Але за останній рік в усьому цьому почувається ще й натиск на державні органи з боку догматичних елементів у партії, яких ідеологічна дискусія з китайцями і поступки КПРС китайцям дуже підбадьорили. Не виключено також, що на посилення в КПРС догматичного ухилу мала вплив і розгорнута критика радянського «новітнього ревізіонізму» в лавах КПК. З преси відомо, що всі низові організації КПК проробляли цього літа помилки КПРС. Так що ЦК КПРС змушений був у свою чергу ро-

зіслати по всіх організаціях партії закритий лист з відповіддю на китайську критику.

Про посилення в лавах КПРС догматичного ухилу свідчить і той факт, що за минулий рік не здійснено цілий ряд заходів партії щодо зміцнення колгоспного господарства. Наприклад, загальмовано створення колгоспних спілок, загальмовано передачу колгоспам або їх об'єднанням РТС-ів (ремонтно-тракторних станцій) і створення колгоспами власних ремонтних майстерень. Загальмовано перехід у колгоспах на ґарантовану грошову оплату праці. Здійснення всіх цих заходів означало б посилення ролі колгоспів в економіці СРСР і розширення товарово-грошових відносин. Але для догматичних елементів усе це небажане. Догматизм у КПРС є, власне, не лівий напрям, а ідеологія необмеженої диктатури партійної бюрократії. Для цієї бюрократії всяка автономія продуцента означає обмеження її абсолютизму. Тому вона лякає громадян СРСР, що розширення товарообороту означає відродження капіталістичних елементів, хоча мова йде про товарооборот між державними підприємствами, а не між капіталістами, або між державними підприємствами та працюючими.

Підбадьорювані з боку КПК догматики в КПРС настільки осміліли, що почали друкувати книжки, які навертають партію до сталінської тези про необхідність прискореної заміни товарообороту продуктообміном. Як відомо, Сталін у своїй передсмертній праці «Економічні проблеми соціялізму в СРСР» писав, що «товаровий обіг несполучний з перспективою переходу від соціялізму до комунізму». Проте наростаюча ще за життя Сталіна господарська криза довела помилковість цієї тези. Після смерти Сталіна партія змушена була стати на шлях передачі техніки МТС-ам і взагалі продажу сільсько-господарської техніки колгоспам, тобто на шлях розширення, а не звуження товарообороту. В СРСР вийшла в 1960 році книга І. Малишева «Суспільний облік праці і ціна за соціялізму». Автор пише: «Нащо нам спочатку всіляко розгортати товарові відносини, а потім їх обмежувати? Краще й ощадніше ці відносини просто не розгортати». Але серед економістів СРСР ця позиція не має підтримки. Та й самі ідеологи партійної бюрократії не насміляться вимагати скорочення торгівлі, бо це означало б параліч радянської економіки. Проте радянські догматики дуже перешкоджають нормальному розвиткові господарства. Наприклад, усі радянські фахівці в один голос кажуть, що трудодень став гальмом для колгоспного виробництва, що треба переходити на щомісячну ґарантовану оплату праці колгоспників. Не заперечують цього теоретично і догматики. Але перехід на грошову оплату означав би розширення грошово-товарових відносин, а це, з погляду догматиків, означає відхід від соціялізму. Вони (як і їхні критики в КПРС) не додумаються лише до того, щоб ствердити факт, що потреба грошово-товарових відносин означає тільки те, що

в СРСР ніякого соціялізму немає. Але це був би вже виступ проти основної догми партії.

*

Чи настане справжній ідеологічний мир між КПРС і КПК? Або, іншими словами, чи здасть свої ідеологічні позиції якась із сторін іншій стороні?

Щоб відповісти на ці питання, треба сказати дещо про розвиток комуністичного Китаю. Китайський радикалізм у зовнішній політиці випливає з внутрішньої політики КПК, зокрема з політики на селі. Доки Китай ішов шляхом повільного кооперування селянських господарств і створення дрібних сільсько-господарських кооператив, КПК стояла на більш поміркованих позиціях не тільки у внутрішній, але і в зовнішній політиці. Згадаймо критику Мао-Тзе-Тунґом сталінської політики і його лібералізм в ідеологічних питаннях («нехай розквітає сто квітів», «правильні погляди, якщо вони вирощені в теплиці, не можуть перемогти» і т. д.).

Але на позиціях дрібних селянських кооператив КПК з різних причин довго залишатися не могла. Вона стала на шлях створення ґрандіозних «народніх комун» у маштабі цілих районів та областей, з програмою за яких п'ять-десять років домогтися перетворення групової народньо-комунної власности у власність всенародню. Тобто, у швидші, ніж в СРСР, терміни побудувати в Китаї комунізм.

Для здійснення цього експерименту потрібні нелюдські зусилля і величезні жертви населення. В таких умовах ідеологія зводиться до оборони догми і засудження всього, що їй протистоїть. Ростуть войовничі настрої, зростає пропаґанда проти капіталістичного оточення. Згадаймо, як в СРСР у добу «воєнного комунізму» теж висувалися гасла: «Дайош Варшаву!» «Дайош Берлін!» З невимовних внутрішніх труднощів партія шукала виходу в наступі на капіталістичний світ. Так само в роки сталінської колективізації внутрішні труднощі підживлювали бонапартистські настрої воєнного походу на капіталістичну Европу.

Але в СРСР боротьба з дрібним власником закінчена. Створене нове суспільство з новими клясовими антагонізмами (бюрократія і народ). Ідеали світової революції для партійної бюрократії втратили сенс. Щобільше — війна для неї небезпечна, бо війна може привести до революції. Партійна бюрократія КПРС заміняє гасло війни на гасло мирної конкуренції з іншими країнами (коекзистенція). В цій конкуренції народи СРСР повинні нести жертви, але вже не криваві. Щоб позолотити цю гірку для народу пілюлю, господарську конкуренцію з іншими країнами названо «будівництвом комунізму», боротьбою за те, щоб «догнати й перегнати капіталістичні країни». Принагідно скажемо, що успіхи в цій боротьбі будуть означати

ствердження влади нової пануючої кляси над трудящими СРСР і російського імперіялізму над неросійськими народами.

Для здійснення такого «будівництва комунізму» бюрократія КПРС потребує, як повітря, розширення товарово-грошових відносин, тобто відступу від уявного соціялізму на своєрідні державно-капіталістичні позиції. Ніякий поворот до сталінізму в розумінні заміни товарообороту продуктообміном не можливий. Тут не треба бути пророком, щоб передбачити бурхливий розвиток в СРСР грошово-товарових відносин, хоч не виключена на якийсь час економічна стагнація, яка випливає з незавершеної боротьби догматиків з ревізіоністами. Проте догматики не мають ніяких виглядів. Вони свою справу програли ще в роки видушення народу голодом і розстрілу сотень тисяч вірних ідеї та режимові комуністів у роки єжовщини. Сьогодні слово належить новій пануючій клясі, яка не потребує вже войовничої маски.

В Китаї такого революційно-клясового переродження революції ще не настало. КПК живе ще утопією створення за десяток років комунізму і священної війни з імперіялізмом. Очевидна річ, що помирити і сполучити цю програму китайських комуністів з програмою КПРС не можливо. Напевне це розуміє й Мао-Тзе-Тунґ. Розуміє і старається що тільки можна зідрати з залишків російської революції для підсилення свого комунізму. А насамперед домогтися підтримки СРСР в антиімперіялістичному фронті.

Проте дуже сумнівно, щоб КПРС довго йшла по лінії такої підтримки.

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ:

ПІСЛЯ ДВОХ ПЛЕНУМІВ

Почнемо, як могло б на перший погляд здаватися, з досить непомітного деталю:

Київська футбольна команда «Динамо» розіграла в Мюнхені, 17 листопада 1960, матч з місцевою командою «Баєрн» з вислідом 3:0. Всі три мюнхенські щоденники — «Зюддойче Цайтунґ», «Мюнхнер Меркур» і «Абендцайтунґ» — подали в своїх звідомленнях, що на цьому матчі було 5-6 тисяч глядачів; таку саму кількість підтвердили також українські учасники, для яких прибуття української футбольної команди за кордон було однією з цікавіших сенсацій, і тому поважний відсоток глядачів становили еміґранти-українці. А як поінформувало пресове аґентство «ТАРС» про цей матч? У «Радянській Україні» від 18 листопада 1960 було написано за «ТАРС-ом», м. ін., таке: «Місцеві любителі футболу виявили великий інтерес до змагання. Стадіон, який вміщує близько 60 тисяч глядачів, був заповнений майже до відказу».

Цей мало кому відомий приклад промовисто підтверджує репліку Нікіти Хрущова під час цьогорічного січневого пленуму ЦК КПРС, що, мовляв, радянські статистичні цифри «не є млинцями, які можна їсти». Так, ці цифри «їсти не можна», але ними можна замилювати очі, як це довели перед громадськістю всіх союзних республік СРСР і перед світовою громадськістю на згаданому пленумі

16 доповідачів (у тому числі два члени президії ЦК КПРС — Д. С. Полянський та М. В. Підгорний, і два кандидати на таких членів — К. Т. Мазуров та В. П. Мжаванадзе, а далі всі перші секретарі ЦК компартій союзних республік та новоствореного Цілинного краю),

44 видатні партійні та сільсько-господарські підспівувачі, які виступили в дебатах, і

1 справжній дискутант — Нікіта Сергєєвич Хрущов, який єдиний у залі нарад дозволив собі дати ціну радянським статистичним цифрам і який своїми постійними короткими та довгими репліками, найчастіше у формі тривалого діялогу з доповідачем чи підспівувачем, дбав і про «сміх», і про «пожвавлення на залі».

Свідомо чи підсвідомо Н. Хрущов розхитав до самих основ досить складний механізм радянської статистики і довів перед усім світом, що ця статистика радше належить до ділянки соцреалістичної

поезії, де своєвільно творяться суми або квоти з цілком принагідних цифр; єдиними зобов'язуючими законами в цій статистиці-поезії є бажання позвітувати про «перевиконання пляну та взятих на себе зобов'язань у соціялістичному змаганні» і окозамилювання супроти своїх партійних зверхників на щаблях ієрархічної драбини «нового комуністичного суспільства». Цим ствердженням не суґерується думка, що своєвільність у радянській статистиці доходить аж до меж процитованого звідомлення «ТАРС-у», тобто до окозамилювання у відношенні один до десять. Однак можна сміливо говорити про відношення один до два чи навіть один до три. Хрущовські репліки на пленумі ЦК КПРС недвозначно з'ясовують це відношення і одночасно розкривають усю забріханість більшовицької тоталістської системи.

I

Зрозуміло, що нас повинні передусім цікавити ті справи на поширеному пленумі ЦК КПРС, що тривав від 10 до 18 січня, які безпосередньо або тільки посередньо стосуються України та її сільського господарства, що, до речі, було найголовнішою темою цього пленуму. Про інші питання можна хіба згадати тільки побіжно або їх цілком не віднотовувати. Поруч цього цікавими є також сільськогосподарське становище в північних областях Казахстану, з яких недавно створено окрему об'єднану адміністративну одиницю у формі т. зв. Цілинного краю, що в межах Казахської РСР має напівавтономний статус. Цілинні області цікавлять нас тому, що туди заслано та переселено десятки тисяч молодих українців. Це — поперше. А подруге, кожний провал у хліборобстві цих земель автоматично висуває на кін посилені примусові заходи щодо хлібозаготівлі на Україні. Це вже довелося якнайконкретніше відчути і на партійному пленумі в Москві, і на пленумі ЦК КП України, який при участі аж 12 тисяч осіб відбувся від 26 до 28 січня в київському Палаці спорту.

Жадна доповідь чи виступ під час дебат, а також і кінцева довговіддихова промова Хрущова на московському пленумі не могли затушкувати факт, що хрущовський цілинний проєкт у цілому провалився в минулому році. Тому зрозуміло, що партійний пленум мусів бути відкладений з грудня 1960 на січень 1961 року; що досі не опубліковано записки Хрущова в справі становища в сільському господарстві СРСР, призначеної для дискусії на форумі президії ЦК КПРС; що невідомими залишилися наслідки цієї дискусії. Тільки на підставі реплік Хрущова можна догадуватися, що ця дискусія була дуже палка і що в президії виникли щодо дальшої сільсько-господарської політики принаймні дві фракції, — скажім, «догматиків» та «ревізіоністів».

Стаття секретаря Павлодарського обкому КП Казахстану, С. Єлагіна, опублікована напередодні пленуму в московській «Правді» від 8 січня, може якоюсь мірою відкрити рубець завіси, за яку сховано дискусію в президії. Єлагін пише про «завзятих маловірів і скептиків, які поставили під сумнів економічну доцільність освоєння цілинних земель і які тепер переконалися» щодо неслушности своїх закидів. Далі читаємо там: «Основним аргументом противників освоєння цілинних земель було твердження, що ніби пасовища та сінокісні угіддя будуть розорані і прийде спадок тваринництва». Але він сам заперечує свій програмовий оптимізм, ствердивши в інших абзацах статті, що «є землі, виставлені на вітрову ерозію»; що вже понад три роки йдуть безуспішні розмови про те, щоб «не заторкувати стерні, надійної охорони перед видуванням землі і важливого середника для втримання снігу»; що все ж таки «м'яса держава дістає незадовільно» (тобто позначився спад тваринництва!) і що «цілина не дає навіть половини того, що вона може дати».

В цьому контексті варто підкреслити, що Хрущов не атакував своїми гостро-критичними репліками Т. І. Соколова, першого секретаря крайкому Цілинного краю, коли цей у своїй звітній доповіді ілюстрував провал на цілинах такими ствердженнями: «Ми не досягли високих урожаїв. У середньому з гектара зернових на площі 15 млн га зібрано тільки по 8,4 центнера зерна. Такого врожаю не вистачило для виконання встановленого для нас пляну хлібозаготівлі — 618 млн пудів. Всього областями краю здано і продано державі 449 млн пудів хліба або 73% пляну... Із 923 радгоспів та колгоспів виконали плян здачі та продажу хліба тільки 336 господарств... Недобір урожаю пояснюється не тільки непригожими метеорологічними умовами. Головна причина — низька культура землеробства, порушення аґротехніки і невисокий рівень організаторської роботи, в багатьох районах, радгоспах та колгоспах» («Правда» від 13 січня). Чи для Хрущова вистачальною була вже сама самокритика?

До гострих зударів між доповідачем і Хрущовим дійшло під час доповіді Миколи В. Підгорного. Коли цей спеціяльно підкреслював успіхи Чернівецької области та окремих передовиків хліборобства в УРСР, Хрущов демонстративно зареплікував, що оплески в залі належать не Підгорному, а даній області і передовикам. Микола Вікторович реаґував як послушний першоклясник: «Розумію, Нікіто Серґєєвичу» або «Правильно, Нікіто Серґєєвичу». Але коли вже прийшло до улюбленої Хрущовим кукурудзяної теми і Підгорний ствердив, що «урожайність кукурудзи була в нас низька», то дещо захиталася послушність доповідача. «Я впевнений, тов. Підгорний, — реплікував Хрущов, — що цифри врожайности кукурудзи, які ви тепер називаєте, — це тільки половина врожаю. А другу половину вирощеної кукурудзи розтягли, розкрали на пні... Так при чому ж тут погода. Врожай розтягли, розкрали, а потім кажете, що погода не до-

змогла виростити високий врожай. Можна так міркувати?» Підгорний коротко відповів: «Можна»; а в дальшому контексті пояснив, що «ми жаль, є ще немало керівників у колгоспах та радгоспах, обласних і республіканських організаціях, які, не вдаючись у суть справи, намагаються пояснити низький урожай кукурудзи, одержаний на Україні в минулому році, тим, що в зв'язку з великим пересівом не вистачило техніки, насіння і погноїв». Це був вимушений протиудар, скерований на цілість господарської політики режиму, зокрема на погане планування та виробництво в сільсько-господарському машинобудівництві. В кінцевому розділі своєї доповіді Підгорний відважився навіть випустити кігті. «Нікіто Сергєєвичу, — говорив він, — я вважаю, що у своєму виступі, кажучи про недостачу машин, я лише підтверджую те, що сказали Ви про ненормальне становище, яке створилося з виробництвом ряду сільсько-господарських машин, і ставиться завдання збільшити випуск техніки, якої не вистачає». Цей удар був добре виміряний, і Хрущову залишилося тільки іронічно стверднти: «Дивіться, товариші, він і мене в компанію тягне» («Радянська Україна» від 13 січня).

Діялоги, аранжовані Хрущовим під час виступів усіх доповідачів, могли б послужити сюжетом для прекрасних кабаретних скечів. Їх можна б навіть у цілому передрукувати, бо вони найкраще свідчать про справжній — тобто катастрофальний — стан у радянському сільському господарстві. І то не тільки на Україні чи в «цілинному краї» Казахстану (про що говорив Соколов), але також в усіх республіках, у тому числі і в Російській РФСР. Д. Полянський (голова ради міністрів РРФСР) сконстатував у своїй доповіді, що, наприклад, Ліпецька область виконала свої зобов'язання щодо заготівлі м'яса тільки на 47%, а Тамбовська — на 61%, додавши до цього, що «такі ж показники є також у Ростовській, Чітській та деяких інших областях». З доповіді Полянського треба зацитувати ще окремі місця, бо вони дуже характеристичні для всієї більшовицької системи. Ось вони: «Серйозні недоліки існують у нас також і в організації соціялістичного змагання. Деякі працівники безтолково беруть і накидають іншим зависокі зобов'язання, не враховуючи при цьому реальних можливостей... Але щоб створити видимість успіхів та ефективно скласти звіт, такі працівники ідуть на шлях прямого обману партії і держави, займаються окозамилюванням — включають у звіти невироблену і нездану продукцію. Факти подібного роду були виявлені в Ярославській, Кіровській, Рязанській, Ліпецькій та інших областях... Партії і народові потрібні не фіктивний, а справжній зріст виробництва, чесне ставлення до виконання прийнятих зобов'язань, справжня турбота про те, щоб у країні було більше зерна, м'яса, молока та інших продуктів... У деяких областях плян хлібозаготівлі виконали, але одночасно керівники цих областей — Омська область або

Марійська АРСР — роблять усі заходи, щоб держава дала їм тепер насіння на посів» («Правда» від 12 січня).

На такі ствердження Д. Полянського Хрущов мав єдину відповідь: «Треба сказати, товариші, що це неімовірна справа, коли купують масло в крамницях, і це масло колгосп зараховує у виконання пляну свого виробництва і здає державі... Це вже навіть не спекуляція, а великий злочин. Треба видати відповідний закон, по-партійному карати обманців, виключати їх з партії; треба судити окозамилювачів, не зважаючи на особи, не зважаючи на становище, яке вони займають».

Цей темпераментний вибух Н. С. Хрущова світова преса і дипломатичні представники в Москві потрактували як заповідження чистки в партійному апараті; як приклад вони наводили пересунення в Полтавській та Кримській областях України. Дехто навіть коментував, що становище Підгорного цілковито захитане і що він стане козлом відпущення за провали в сільському господарстві України. Звітна доповідь Підгорного на пленумі ЦК КП України, яка була виголошена 26 січня і в повному тексті опублікована в київській щоденній пресі від 27 січня, аж ніяк не вказує на захитаність становища першого секретаря ЦК КПУ на високому щаблі партійної драбини. Бо хто призначений на чистку, того доповідь не публікується в цілому. А щодо пересунень на обласних щаблях, то мова йде тільки про один випадок на Україні, тобто про першого секретаря Полтавського обкому, Миколу Михайловича Рожанчука, якого 3 січня знято з його посади і замінено Василем Григоровичем Ком'яховим, що до того часу був першим секретарем Кримського обкому партії. На місце Ком'яхова 6 січня прийшов І. К. Лутак — колишній голова Черкаського обласного виконавчого комітету (облвиконкому) і кандидат у члени ЦК КПУ («Радянська Україна» від 4 і 7 січня).

Про «серйозні недоліки» в Полтавській області багато писалося вже напередодні січневого пленуму ЦК КПРС, мовляв, ця область «з передової стала відсталою в республіці, отримує низькі врожаї, мало продукує м'яса і молока»; критикував її Підгорний у Москві і в Києві. В передовій «Правди» від 9 січня говорилося, що «працівники полтавського обкому партії нерідко говорять про високий рівень та широкий розмах пропаґанди і аґітації в області, називають великі цифри прочитаних лекцій та проведених бесід», але все це було тільки окозамилюванням, бо «пропаґанда, відірвана від виробництва, від практики господарського життя, б'є попри ціль».

Чи Полтавська область та М. М. Рожанчук є єдиними вийнятками? На нашу думку, не тільки вся пропаґанда (як «ідеологічний» засіб), але й сама ідеологія комунізму стали бездушною тромтрадрацією, сумою бюрократичних фраз — словом, звичайною бляхою, об яку дерев'яними молотками б'ють аґітатори та пропаґандисти, щоб закликати робітників і селян до праці..., праці і... ще раз до праці.

Поширений пленум ЦК КПРС був у дослівному значенні колективним звітом про провали, «недоліки» та «помилки» в сільському господарстві СРСР і звалюванням вини на другорядні фігури у всевладному партійному апараті. Перед обличчям цього кризового становища ніхто з 60 доповідачів та «дискутантів» не насмілився награвати грамофонну платівку на тему «перегнати в семирічці (тобто до кінця 1965) США в продукції м'яса, молока і масла на голову населення». І знову вийняток становив тільки Хрущов, який до цієї теми повернувся в своєму заключному слові, не викликавши при цьому ні «сміху», ні «пожвавлення в залі». Ці пасуси його промови відгонили якимсь дивним кошмарем, якимсь чудним роздвоєнням душі більшовицьких партійних і господарських керівників. На такий справді кошмарний виступ міг собі дозволити тільки Хрущов, якого узбечка Турсуна Ахунова в своєму виступі на пленумі назвала «дорогим б а т ь к о м Нікітою Сергєєвичем». До речі, цей сталіністський виступ надрукувала «Правда» від 16 січня на першій сторінці, і то надрукувала його в повному тексті. Чи цей факт можна трактувати передвісником диктаторського єдиновластя Хрущова? Не йдеться про окреслення механіка-водія бавовнозбиральної машини з Ташкентської области, а про плекання нового «культу особи» на сторінках самої «Правди».

II

Промова Підгорного на київському пленумі була в порівнянні з його звітом у Москві більше самокритичною, але, з другого боку, великою мірою також і виправдувальною. Не всю вину він склав на недолугість партійного апарату. Він знову повернувся до справи незадовільного постачання сільсько-господарських машин, ствердивши, що тепер треба буде «шукати додаткові можливості збільшення виробництва і достави тракторів ... та іншої техніки». При цьому він повторив за Хрущовим: «Тепер наша країна має таку могутню індустрію, що вона може виділити більше коштів та засобів для дальшого піднесення добробуту народу», бо «неухильно підвищується попит на продукти харчування, насамперед на м'ясо, молоко та масло; проте цей попит задовольняється ще не повністю». Гумове окреслення «не повністю», яке можна самовільно натягати на різні боки, тільки ще раз підтверджує, що навіть Українській РСР ще дуже далеко до того, щоб «перегнати США в продукції м'яса, молока та масла на душу населення». Підгорний окремо підкреслив, що «ціни на сільсько-господарські машини, запасні частини та бензину будуть знижені». Можливо, що і в цьому випадку також «не повністю» у відповідності до потреб сільського господарства.

Не зважаючи на те, що в Москві Хрущов кілька разів іронізував з нього за виправдування провалів «поганою погодою», Підгорний мав відвагу заявити: «Відомо, що в минулому році в значній частині областей та районів України довелося працювати в дуже несприятливих і складних умовах; вимерзло багато озимини, на весні загинула частина ярих, сильна спека позначилася на врожайності зернових, технічних та кормових культур». Цим разом Хрущов не перебивав його своїми анекдотичними репліками, зберігши критику для своєї довжелезної кінцевої промови, яку «Правда» опублікувала щойно 1 лютого, хоч мамутний партійний пленум у київському Палаці спорту закінчився, як відомо, 28 січня.

Відповідальність за «недоліки та серйозні помилки» (тобто, нормальною мовою висловившись, за провали) Підгорний взяв на себе і поклав її також на голову ради міністрів УРСР, Никифора Т. Кальченка. Але винуватцями, на його думку, є міністер сільського господарства УРСР, Марко С. Співак, та шість його заступників, які в своєму міністерстві «встановили бюрократичну практику в керівництві сільсько-господарським виробництвом». Не виключено тепер, що слідом за всесоюзним міністром Володимиром В. Мацкевичем буде знятий з свого посту Співак «у зв'язку з переходом на іншу роботу», скажім, на пост директора радгоспу чи голови колгоспу в якомусь районі Цілинного краю.

Щоб задовольнити т. зв. державні потреби в сільсько-господарських продуктах, Україна мусить «довести в найближчі роки щорічну закупівлю» до такої висоти:

зерна — до 700 млн пудів, тобто 16,6% до всього СРСР,
м'яса — до 2 млн 800 тис. тонн, тобто 22% до всього СРСР,
молока — до 12 млн 500 тис. тонн, тобто 44% до всього СРСР.

Найцікавіший розділ у промові Підгорного є той, в якому говориться про поліпшення керівництва сільським господарством. Приклади, наведені ним для характеристики деяких голів колгоспів, гідні пера Миколи Гоголя або Остапа Вишні з періоду перед його засланням. Підгорний подав тільки кілька ілюстрацій, мабуть, питоменних для всієї колгоспної системи. Добре письменницьке перо могло б їх сміливо узагальнити.

Як відомо, кандидата на пост голови колгоспу рекомендує районий комітет партії, ясно що з-посеред заслужених партійців на нижчому щаблі. Ці трактують колгосп майже своєю особистою власністю. Коли ж виявляться їхні промахи і селяни «звільняють їх за зловживання, пияцтво чи занедбаність господарства», то райком перекидає такого свого фаворита на пост голови іншого колгоспу (напр., у Переяславсько-Хмельницькому районі на Київщині «Циганов побував уже в трьох колгоспах», а «Шульгу перекинули вже в четвертий колгосп»). Або інша ілюстрація: в Рівенській області «ви-

крито зговір трьох голів колгоспів різних районів, які з метою збільшення виробництва м'яса виписали один одному фіктивні рахунки на ніби продану худобу».

І в Москві, і в Києві багато говорили про крадежі та обмани, про фальшиві звіти. Хрущов, Підгорний, а за ними весь апарат аґітації і пропаґанди називають це «проявами пережитків капіталізму в свідомості деякої частини людей». Але виходить, що ці капіталістичні та буржуазні пережитки існують передусім «у свідомості» великої кількости (а не «деякої частини») партійних апаратників (і не «звичайних людей»), коли про це говориться аж з високих трибун партійних пленумів і коли «проявами цих пережитків» пояснюються минулорічні провали в усьому сільському господарстві СРСР.

Коли дослівно кожний пленум ЦК, кожний партійний з'їзд у центрі чи в якійсь республіці викликає «творче піднесення у виробництві»; коли назустріч таким пленумам та партійним з'їздам постійно закликають підвищити виробничі зобов'язання, то ні логічно, ні діялектично не можна зрозуміти, чому попит населення на товари щоденної потреби «задовольняється ще не повністю». І то по 43 роках «справжньо-народньої» і «справжньо-демократичної влади». На виправдання цієї «неповности» наводяться то «метереологічні умови», то «незадовільна організаторська та політична робота в масах», то «прояви пережитків капіталістичного думання», то «обманці, кар'єристи, шахраї і дармоїди в партійних рядах». Винними не є тоталістська комуністична монопартія та її верховне керівництво, сама система і режим у цілому! Обидві січневі промови Нікіти Хрущова про становище в радянському сільському господарстві, деталізовані виправдувальні звіти 16 доповідачів на пленумі ЦК КПРС, звітна доповідь Миколи Підгорного в Києві і виступи всіх без вийнятку учасників пленарних дебат є майже клясичним актом обвинувачення проти всієї тоталістсько-більшовитської системи, в тому числі і передусім сталінської безпощадної, терористської колективізації. Ці документи радянської дійсности тільки треба толкувати, так би мовити, «з кінця» і «навиворіт»; навіть не потрібно читати «між рядками».

Хід дискусії на обох партійних пленумах і публіцистичне використання її на сторінках радянської преси мали на меті безпосередньо промовити до простих людей, які є найбільше пошкодовані «кар'єристами, обманцями та окозамилювачами, що вкралися в ряди партії» і з якими треба «повести нещадну боротьбу та виганяти з партії» (М. В. Підгорний — «Радянська Україна» від 27 січня) та яких треба «по-партійному карати, не зважаючи на пости, що їх вони займають» (Н. С. Хрущов — «Правда» від 12 січня).

У зв'язку з такою визначеною метою партійних пленумів дуже знаменним є факт, що київський партійний та урядовий офіціоз «Радянська Україна», передруковуючи за Радіо-телеграфним аґентством України (РАТАУ) широкі та досить докладні повідомлення про

хід дискусії на пленумі ЦК КП України, виступи перших секретарів обкомів та інших партійців реферує тільки побіжно, зате публікує виступи доярок, ланкових та бриґадирів у повному тексті. Так Г. С. Лелюк, доярка колгоспу ім. Леніна в Станиславівській області, «від усього серця подякувала ... Нікіті Сергєєвичу за батьківське піклування про нашу молодь, про долю простих людей». Одним пострілом вона вбила двох зайців: включилася в ряди тих, що монтують новий «культ особи», і пальцем вказала на справжню мету сільсько-господарських пленумів всесоюзного ЦК і ЦК окремих союзних республік.

І ще одне треба підкреслити з приводу київського пленуму ЦК. Дебати були так зааранжовані та режисеровані, що в змінній черзі виступали то обласні секретарі, то «прості люди» — ніби за засадою народнього прислів'я «один циган, один дядько ...»

Партійна знать з-поміж дискутантів виступала обережно, тобто з позицій постійної оборони та самокритики, побоявшись, мабуть, викликати іронічні та в'їздливі репліки Хрущова, як це мало місце в Москві, де, напр., перший секретар київського обкому, Петро Юхимович Шелест, заплутався в діялог з Хрущовим і став публічним посміховищем. Ніхто з партійців (за вийнятком «самого» Підгорного) не відважився ставити питання про брак технічного реманенту в сільському господарстві УРСР, що, до речі, поруч цьогорічних поганих метереологічних умов було однією з найважливіших причин провалів у хліборобстві України. На таку відвагу спромоглася Степанида Д. Виштак — «двічі герой соціялістичної праці» і ланкова в колгоспі «Радянська Україна», Київська область, яка якнайвиразніше заявила, що «необхідно прискорити роботу в справі створення машин та засобів механізації, так потрібних сільському господартву». Але Виштак до «простих людей» уже не належить. Не виключено, що вона зформулювала суґестії київського обкому партії, а, може, і сільсько-господарського відділу ЦК КПУ. Цим разом Хрущов не зареплікував їй (як у Москві він реплікував Підгорному), що «бачте, і вона тягне мене в свою компанію».

Про «перегони з США щодо продукції масла, м'яса та молока» в Києві говорив тільки Хрущов. Всі інші мовчали і показалися реалістами.

НІМЕЦЬКІ ГОЛОСИ ПРО АНТОЛОГІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Через добрий рік після появи антології української прози XX стол. німецькою мовою «Blauer November, Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts» (в-во В. Роте, Гайдельберґ, 1959) буде, можливо, цікаво нашій читацькій публіці познайомитись з голосами німецької критики на цю збірку, тим більше, що йдеться тут не так про відгомін на переклади, як про враження від української прози на чужинця взагалі. Від осени 1959 по вересень 1960 року появилося в німецькій пресі 14 довших та 7 коротших рецензій на антологію; крім того, 5 німецьких радіостанцій подало в авдиціях своїх культурних відділів або критичні відгуки, або читання уривків з антології (баварське, гессенське і бременське радіо обговорили збірку, в зарському радіо зачитано «Шаланду в морі» Ю. Яновського, а в штутґартському — «Порваною дорогою» М. Івченка і «Комаха від'їжджає» В. Домонтовича; останню річ прийняло в свою програму на 1961 р. теж радіо «Вільний Берлін»). Передруковано нарис В. Стефаника «Смерть» у щоденнику «Stuttgarter Nachrichten» (від 31. X. 1959), а в збірну віденську антологію «Die Barke, Lehrer-Jahrbuch 1960, Die kurze Erzählung im europäischen Raum», подуману як посібник для вчителів літератури, включено О. Довженка «Дикі гуси» (розділ із сценарія «Поема про море») та Ю. Яновського «Шаланда в морі».

Скільки труду коштує здобути взагалі якунебудь рецензію на книжкову появу з так мало популярної літератури, як українська, яка щойно намагається промощувати собі шлях серед німецькомовного світу, — це може знати лише той, хто мав з цим до діла. Високотиражні німецькі періодики («Зюддойче Цайтунґ», «Франкфуртер Альгемайне Цайтунґ», «Райнішер Меркур», «Нос Цюрхер Цайтунґ», «Ді Вельт», «Штутґартер Нахріхтен», «Дер Шпіґель») мають свій постійний штаб літературних рецензентів, «диктаторів модного смаку», доступу до якого нечисленні прихильні нам німецькі критики не мають. Тому з-поміж цих «великих» газет вмістили такі рецензії тільки «Ді Вельт» та «Штутґартер Нахріхтен».

Як відомо, від числа рецензій (прихильних!) залежить збут книжки. З накладу (3 000 примірників) видавцеві вдалося досі продати третину; а другу третину на рекомендацію вимогливого журі закупив по собівартості штутґартський «Европейський клюб книжки» для своїх випозичалень.

Тоді як довші рецензії на нашу антологію інколи заторкують проблематику самобутности української культури і дають більш чи менш глибоку або поверхову аналізу укр їнської прози, — згадані короткі нотатки мають радше схематично-бібліографічний характер і лише повторюють окремі фрази з передмови видавця, д-ра В. Роте.

На багатьох з-поміж рецензентів, для яких окремі українська культура та минуле були невідомими, якраз передмова видавця зробила

помітне враження. Справді, на підставі поданого йому культурно-історичного матеріялу і на підставі власної аналізи самої прози в антології В. Роте вміло накреслив для непоінформованого читача образ змагань нашого народу до власного політичного та культурного життя.

Спершу кілька слів про наш добір прози (22 позиції 14 прозаїків останнього півсторіччя). Доводилося рахуватися з вимогами нинішнього смаку німецької читацької публіки (співвирішальний голос мав тут і видавець): добирана проза не повинна займатися воєнною тематикою (тому відпали пропоновані нами: «Мати» Г. Косинки, «Сіркова долина» В. Домонтовича, «Солонський яр» М. Хвильового та новелі Ю. Липи з «Нотатника»); збірка мала включити якнайбільше творів саме останніх десятиріч з уваги на цікаву німцеві проблему «відлиги» (тому відпала проза М. Коцюбинського та І. Франка); включений зразок мав би репрезентувати найоригінальніші себевияви даного прозаїка, які б не повторювали якоїсь уже відомої західньої теми (тому відпали розділи з «Майстра корабля» Ю. Яновського — «українського Стевенсона морської романтики»); нарешті, з композиційного боку включені твори повинні були мати новелістичну сюжетність (тому відпадали М. Черемшина, С. Васильченко). З уваги на всі ці вимоги довелося включити окремі розділи обширних творів («Комаха від'їжджає» з повісти В. Домонтовича «Доктор Серафікус» і «Дикі гуси» та «Генерал Федорченко» з кіносценарія «Поема про море» О. Довженка). Про наш вибір висловилася Е. Котмаєр у рецензії «Українська проза», надрукованій у місячнику «Welt und Wort» (Тюбінген, VIII, 1960): «Завдання добору розв'язано впевнено і з розмахом».

Глибока симпатія видавця до долі українців і їх культурних змагань, якою перейнята його передмова, перейшла здебільша і до рецензентів. У збірній рецензії W. L. на переклади з слов'янських літератур «З подиху чужих народів» у протестантському тижневику «Christ und Welt» (Штутґарт, 12. V. 1960) читаємо: «Всі досі названі твори належать до російської літератури, яка слушно займає одне з чільних місць у літературі світовій, але тим самим і спихає незаслужено інші слов'янські літератури на друге чи третє місце; це стосується головно прози та поезії українців. Світова історія призначила українцям тернистий шлях; віками росіяни не допускали їх до розвитку власної державности та самобутнього духового життя, і після короткої перерви така їх доля й нині. Проте Україна створила значну літературу, яка неслушно залишається незнаною зовнішньому світові. Після того, як п'ять років тому померлий у міжчасі Г. Кох своїми перекладами української лірики познайомив німецького читача з старшими й молодшими українськими поетами цього талановитого народу, появилася тепер обширна збірка прози».

Подібно пише N. N. у бременському щоденнику «Weser Kurier» (31. V. 1960): «Домінантний тут тон — це страждання... Одна з його причин у змінливій, але майже завжди нещасливій історії українців, які віками боролися за свою національну самобутність і донині ще опановані росіянами. Незліченною є кількість тих, які полягли в цій боротьбі».

У дюссельдорфському щоденнику «Rhein—Post» (13. II. 1960) Ф. Н. Меннемаєр пише: «Від боротьби за владу, яка тривала віками, потерпів не тільки народ, але й українська література, яка базується на власній самобутній слов'янській мові».

Зацитувавши мотто до антології, взяте з Довженкової «Зачарованої Десни», J. P. пише в рецензії «Прозаїки Сходу» у щоденнику «Nürnberger Nachrichten» (16. II. 1960) так: «Він (Довженко) теж не був росіянин, а належав до 40-мільйонного народу українців на півдні Росії, де росіяни становлять малу, але політично панівну меншість. Потрясаюча історія, як нічия інша!.. Поневолювані татарами, поляками та

росіянами, які ще в XIX стол. заборонили в пресі та в школі український діялект, а ще недавно поневолювані сліпим ігноруванням політичних фактів з боку нацистської насильницької політики, українці донині зберегли своє народне „я"».

Вольфґанґ Шварц у людвіґсгафенському щоденнику «Die Rheinpfalz» (5. XII. 1959) пише: «Кожному, хто побував на Україні, мабуть, упало в очі, що російська імперія жиле тут під знаком біблійного „мане-текел-фарес". Нападеними і насилуваними з боку старшого брата українці почувалися вже віддавна... Тут відкрито розділ трагічної історії літератури. Народ, якому відрізано язик, підіймає свій голос. Народ, до якого залицявся багато хто, але який був і зраджений всіма... Як жоден інший слов'янський народ, українці змагалися до симбіози з Заходом, з „великим світом". А однак єдиним, що він від цього дістав, є хібащо внутрішня та зовнішня роздертість».

У віденському соціялістичному місячнику «Die Zukunft» (IX. 1959) Н. Н. Н. пише:

«Але українці мають не стільки політичну історію, скільки історію страждань. Всі їх визвольні змагання втопилися в крові та в сльозах. Український культурний потенціял увійшов у російське, польське і почасти в австрійське духове життя. Українська мова була в царській Росії заборонена, а совєти продовжували русифікацію України. Після депортацій у 30-их рр. прийшло винищення українських партизанів, які вигинули в безвиглядній боротьбі проти німців і росіян. Фактично невідомою, як і їх політичні прямування, залишилася для Заходу і їх література — якщо вона не була писана російською мовою та зарахована до російського письменства».

Згаданий уже Ф. Н. Меннемаєр («Райнпост») уважає появу антології своєрідною сплатою німецької заборгованости супроти українців, пишучи: «Ґрунтовну передмову В. Роте читаємо як гарну оборонну промову за слабих і делікатних, яким брутальний маршовий крок історії загрожує розчавленням. Тому ми, німці, ставши співвинними через варварське і безглузде трактування, що його принесли Україні нацистські можновладці, можемо вбачати в цій книжці недостатню, але шляхетну спробу відшкодування в дусі (Wiedergutmachung im Geiste)».

Але, з другого боку, пристрасне адвокатування за українську справу з боку автора передмови викликало в окремих рецензентів досить гострі зауваження на його адресу. Наприклад, згаданий уже рецензент із «Кріст унд Вельт» відмічає: «Те, що В. Роте в передмові розповідає нам про українців, їх історію та літературу, є фактично таке саме однобічне, шовіністичне та антиросійське, що трапляється і в деяких росіян супроти українців, — але пристрасність, з якою тут перед світом заступається видавець за зігнорований народ є цілком зрозумілою». Марія Нільс у рецензії в цюріхському щоденнику «Tagesanzeiger» (10. XI. 1960) говорить: Українці віддавна прив'язували увагу до визнання їхньої самобутности, — хоча всім відомо, що два найбільші письменники цієї країни, Гоголь та Короленко, залічуються до російської літератури, і завжди виявлялося, що найталановитіші українці для свого духово-мистецького себевияву потребували життєвого простору російських великих міст». Інші закидають передмові «непотрібне спрощення, викликане втіхою відкривника».

Голоси до питань української прози, як такої, виявляють своєрідну здивованість: «Далеко поза межі фолкльору сягає українська література нашого сторіччя, як несподівано показує нам ця антологія... З-поміж цих чотирнадцяти письменників є щонайменше сім світово-літературного значення: М. Коцюбинський, В. Стефаник, М. Івченко, О. Слісаренко, М. Хвильовий, О. Довженко, А. Любченко. Єдино Довженко відомий Заходові як режисер „Землі" та „Арсеналу"» (Г. Д. Зандер у гамбурзькому що-

деннику «Die Welt», 17. IX. 1960). «Ця книжка є одним з-поміж найкращих надбань цього року. Вона є б'ючим джерелом поезії. Де смуток уже німіє, там воно знаходить візії, де дух не в стані дати вияснення, воно знаходить новий вираз у пластичності своєї меланхолії, і це примушує нас співвідчувати, співстраждати та співзахоплюватися» («Ді Райнпфальц»). «Прості в своїй зовнішній формі, ці оповідання переконують своєю теплою, глибокою гуманністю, яка має мало спільного з тим, що нам відоме як соцреалізм» (бібліографічний місячник «Das Bücherschiff», XI. 1959). «Те, що існує українська література, мало кому в Німеччині відоме. Тому ми вітаємо збірку речей з чотирнадцяти авторів; вона містить короткі оповідання, які можуть нас зацікавити. До цього спричиняється й політична нотка, яку тут можна врядигоди вичути. Але неросійській літературі важко промостити собі шлях у Німеччині. Не так через видавців, як радше через упередженого і перейнятого поредсудами читача. А втім ця збірка задовольнить і найбільш вимогливих; хто захоплюється нехитрою розповіддю, знайде своє вдоволення» (Adolf v. Morzé у фаховому місячнику бібліотекарів «Bücherei und Bildung», X. 1960). «Потрясаючі свідоцтва іспитів совісти пориваючої глибини, природної простоти і переконливої сили виразу» (H. G. у «Westdeutsche Allgemeine Zeitung» від 21. XI. 1959). «Ці оповідання нагадують нам повісті, що приходять тепер до нас з Польщі. Це література, яка бореться за своє існування. Проблеми форми мусять тут відступити на другий плян. Чеснота цієї літератури — це мужність стояти за правду і здекларування по боці свободи» («Ді Цукунфт»). «Те, що було написано по-українськи за останніх 50 років, якщо міряти західніми маштабами Пруста, Джойса та Кафки, є „літературною провінцією". Однак читаємо ці двадцять два українські оповідання з почуттям глибокого зворушення. В конвенційній, тут і там експресіоністичною манерою забарвленій формі розповіді, зігрітій незвичним і чарівним огнем, відчуваємо безмір страждення; ми беремо участь у долі доби, яка мусіла заплатити за свої велетенські матеріяльні досягнення глибокосяжними душевними заколотами та конфліктами» («Ді Райнпост»). «Українська література тісно пов'язана з своїм краєвидом, але в жоднім разі не застрягла в провінційному. Вона відкрита для широкого світу та його впливів. Письменники експериментували — це їм офіційно заборонили; вони експериментували далі. Можна подивляти завзяття цих письменників, з яким вони дають по-інтелектуальному спритно спалахувати впливам Заходу у своїх творах. Ця мужність коштувала в кількох випадках життя» (N. G. у кельнському тижневику «Deutsche Zeitung» від 11-12. VI. 1960). «Оповідання цієї збірки, без сумніву, не можуть рівнятися з творами Гоголя чи Короленка. Їх автори — це, якщо судити з поданих проб, тільки пересічні, почасти фельстоністичні або „форсовані" таланти. Тільки дуже малій частині з-поміж них притаманний власний поетичний тон. Проте ця збірка цікава тим, що дає поняття про літературні намагання генерації, яка пережила великий злам XX-го століття ... Можна, на щастя, стверднти, що вічно-людські, основні почування осталися живими і виявилися важливішими, ніж вимоги нової доби. Нам видається характеристичним, що основні складники в ментальності української людини — її прив'язання до вужчої батьківщини, її невикривлений стосунок до природи та тварини, її „романтична" туга за неосяжними ідеалами — проявляються виразно і в літературі нашої доби. Ці оповідання відзеркалюють трагізм людей у світі катаклізмів» («Таґесанцайґер»).

Рецензенти — не без впливу передмови видавця — підкреслюють у своїх аналізах окремих оповідань антології мольовий тон, що тут панує, а далі ліризм та сатиричність. «При всій гармонії панує в цих оповіданнях якийсь незвичайний

смуток — чи то в історії старого вовка з її жаскою парабольністю, чи то в оповіданні про матір, яка їде в місто розшукувати дочку» («Ді Вельт»). «Антологія страждань» затитульовує свою замітку рецензент N. G. у «Дойче Цайтунґ» і пише: «Рустикальна лірика, багато сопілкової музики з притишеною нотою болю, і навіть синь листопада, меланхолійна і проминуща, раптом багряніє у спогадах про кровопролиття. Сумна та потрясаюча збірка». „Грізна тінь сталінської диктатури зависла над цією знаменною збіркою, в якій заховано сни поневоленого народу» («Ді Вельт»). Гоголівські риси, притаманні українській духовості, а головне його сатиричну жилку, вбачає в цих оповіданнях не один рецензент. «Але читач знайде в цілому незаперечно власний український тон, який є вже в Гоголя, цього найбільшого українського письменника XIX стол. Гоголь, правда, писав по-російськи, але відчував та сприймав світ по-українськи. Його меланхолія, сміх та сила виразу притаманні й літературі його народу в XX стол. Годі собі уявити, щоб хтось не піддався чарові цих оповідань» («Кріст унд Вельт»). «Ця книжка вчить нас, що сльози — це лише одна з форм для виразу страждання. Бо українці всміхаються, коли плачуть» («Дойче Цайтунґ»). «Змисл для реального, який проявляється у великій здібності до сатири» (Гайнц Керстен у бібліографічному півмісячнику «Die Bücherkommentare» від 15. I. 1960).

Серед авторів антології найбільше враження зробив, без сумніву, О. Довженко своїм ліричпо-елегійним тоном («першим поетом фільму» називає його А. Ф. Морзе в «Бюхерай унд Більдунґ»). Довженків досадний пасус із «Зачарованої Десни» про козаків та хахлів, який фігурує як мотто збірки, знаходимо процитованим у багатьох рецензіях. Фред Обергавзер процитував це мотто і в радіокоментарі зарляндського радіо (29. XI. 1959), додавши: «Це зовсім інший, незвичний тон серед голосів соцреалізму. Він бринить в усій збірці, ним промовляє Україна». «Оповідання з його дитинства „Зачарована Десна" містить описи природи, які ми можемо знайти тільки ще в Гемінгвея та в молодого Жіоно. „У нас був дід, дуже схожий на Бога; коли я молився Богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольґових шатах". Ця дуже земна, людська трансценденція, яку вичаровує поет, вільна від усякої екзальтованости та святошества. Людина-тварина-рослина-Бог — все це творить одну цілість. Село тут описане, немов намальоване Шаґалом» («Ді Вельт»). «Із прив'язання до рідного краю, народу, родини, давніх звичаїв, побожности та забобонів створено тут життя, і ми відчуваємо, що воно є тим справжнім життям, за яким тужить автор» («Таґесанцайтґер»). О. Довженко — автор похвального слова про Україну та про її незнищенних людей» (баварське радіо).

Також А. Любченко припав до вподоби німецькому читачеві. «Тонко сатиричне змалювання душевного життя маємо в Любченка» (А. Ф. Морзе). «А. Любченкові вдалася така майстерна новеля, як „Кров", історія вовчої тічні; це досконала параболя, уривок прози, такої багатої на натяки, що вже задля неї самої оплачувалася подорож у невідкриту українську літературу» (гессенське радіо, передача від 9. I. 1960).

А про В. Домонтовича пише М. Нільс: «Неспокій та непевність цієї ґенерації знаходить свій вираз теж у знаменитім оповіданні „Комаха від'їжджає"» («Таґесанцайтґер»).

Серед авторів, краще обізнаних з українською літературою, слід згадати відому українській громаді перекладачку модерної нашої лірики Е. Котмаєр, що в згаданій уже рецензії у «Welt und Wort», злегка дискутуючи з автором передмови до нашої антології, подала свою схематичну концепцію прямувань української літератури впродовж історії і при цій нагоді сумарно визначила місце окремих письменників нашої збірки в українському літературному процесі. Властиво найоб-

ширпіша і позитивна рецензія німця-етнолога, д-ра Г. Фіндайзена відома вже українському читачеві з перекладу, вміщеного в «УЛГ» (XI. 1959). Німецькомовну рецензію вмістив Василь Косаренко-Косаревич у літературному місячнику «Deutsche Rundschau» (VI. 1960), де обговорив появу Лавріненкового «Розстріляного відродження» та «Синього листопада», інформуючи німецького читача про культурно-політичне тло і, головне, про російсько-шовіністичне реагування на український політичний і літературний рух у XIX-XX століттях.

Наприкінці зареєструємо при цій нагоді і два українські відгуки на антологію. Л. Івченко подала в нью-йоркському щоденнику «Свобода» (17. VI. 1960) прихильну інформативну замітку «Праця одиниці» для українського читача в США. Песимістичні імпресії і міркування на тему української літератури та духовости висловив з приводу антології о. Д. Т. Кульчицький у мюнхенському католицькому тижневику «Християнський голос» (у числах від 25. X. та 1. XI. 1959).

Німецька мова цих перекладів особливих застережень не викликала. Окремі похвальні вислови на її адресу зустрічаємо в зорієнтованого в нашій літературі В. Шварца («надзвичайна німецька передача українського тексту») і в Е. Котмаєр (гнучкий переклад помітно достосовується до мови оригіналу, при чому завжди оминено надто вузької дослівности»). Не обґрунтовуючи чіткіше своєї зауваги, єдина швайцарська рецензентка, М. Нільс, висловилася щодо цього стримано («якщо ми цю книжку, попри окремі цікаві враження, відкладаємо на бік з мішаними почуттями, то це, поперше, через дуже різний переклад окремих оповідань, а ще більше через те, що В. Роте в передмові пообіцяв читачеві більше, ніж збірка справді дає»).

Рецензент із «Кріст унд Вельт» обговорює одночасно і антологію слов'янських любовних оповідань, виданою Гердою Гаґенав («Liebesgeschichten der slavischen Völker», Ольденбурґ, 1959). Українська література репрезентована тут лише оповіданням Ю. Федьковича «Люба — згуба». Рецензент згадує при цій нагоді: «Українська література надто слабо заступлена в цьому томі (у збірці фігурують: п'ять російських авторів, шість польських оповідань, троє чеських, по двоє словацьких, словінських та хорватських і по чотири сербських та болгарських оповідань). Можна тільки побажати, щоб подібні томи з слов'янських літератур появились у майбутньому, напр., збірки дитячих оповідань або прози з образами слов'янських краєвидів».

Ми хотіли б, щоб перекладачі з української літератури також взяли до серця це побажання.

Анна Галя ГОРБАЧ

НОВА КНИГА ПРО ТЕРОР НА УКРАЇНІ

Вийшла англійською мовою політична студія Григорія Костюка про десятиліття комуністичного терору в Україні в 1929-1939 рр., під назвою:

Stalinist Rule in the Ukraine (A Study of the Decade of Mass Terror 1929-1939).

Книжка вийшла у трьох видавництвах:

1) В Америці, у нью-йоркському видавництві Frederick A. Praeger, Publishers, 64 University Place, New York 3, N. Y.;

2) В Англії, в серії «Атлантік Букс», у лондонському видавництві Stivens & Sons Limited, 11 Fetter Lane in the City of London;

3) В Інституті вивчення СРСР у Мюнхені.

На багатющому фактичному і джерельному матеріялі автор з науковою об'єктивністю показує форми, методи і шляхи російсько-комуністичного терору на Україні проти української політики, культури, науки і мистецтва. Вперше докладно простудійовано, якими шляхами і способами прийшли 1938 року до влади на Україні Н. Хрущов та його підручні і що принесли вони з собою українському народові.

КНИГА ПРО ЗИМОВІ І ВЕСНЯНІ ЗВИЧАЇ

Олекса Воропай. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис, т. І: «Українське видавництво», Мюнхен, 1958, стор. 445 малої вісімки.

Етнографам, що займаються східньо-слов'янськими календарними звичаями, відомі такі роботи: И. М. Снегирев «Русские простонародные праздники», I-IV, Москва, 1837-1839; П. В. Хавский, «Русские месяцесловы, календари и святцы», 1856; И. П. Калинский «Церковно-народный месяцеслов на Руси» («Записки Имп. русского географического общества, по отделению этнографии, т. VII, Петербург, 1877, стор. 269-480). Згодом з цієї ділянки з'явилися інші праці, які проте базуються майже виключно на російському матеріялі, як от «Всенародный месяцеслов» А. Єрмолова (Петербург, 1901), студія А. А. Макаренка про Східній Сибір та Єнісейську губернію (в «Записках» Імпер. російського географічного товариства, стосовних відділу етнографії, т. XXXV, 1913), праця С. Віноградова про старовірів у Сибірі (Іркутск, 1918) тощо. Остання, прибула до нас «звідти», спеціяльна праця В. І. Чічерова («Зимний период русского земледельческого календаря XVI-XIX веков», Москва, 1957) також присвячена росіянам.

Звичайно, церковні «місяцеслови» росіян виходять з відповідних робіт українських, а українські у свою чергу мали за свій зразок роботи грецькі. Відповідний твір Іоана Дамаскина походить уже з VII століття. До X стол. належать «Менології» візантійського імператора Василія II Болгарловбивця. Церковними святами і житіями святих докладно займаються також «Четьї-Мінеї».

Але церковне життя з своїми поминальними днями та переданнями є тільки *одним* джерелом живих народніх звичаїв. Старішими є передхристиянські календарні звичаї, пов'язані з сівбою та урожаєм, особливо збіжжя, і які включають у себе також почитання предків. Також і ці свята мали свої визначені дні. Старі свята в християнізованих областях, звичайно, стопилися з новішими — так само, як у пізніше мохаммеданських країнах їх імпреґнував іслям. Тут годиться назвати важливу для порівняльних студій в 1958 році опубліковану працю грецького етнолога, проф. Ґ. А. Меґаса про грецькі календарні свята («Greek Calender Customs»).

Український народ, з культурно-історичного погляду особливо важливий для східніх слов'ян, нарешті також дістав новітній опис календарного циклу своїх свят, покищо стосовно зими та весни: перший том обширої праці Олекси Воропая п. з. «Звичаї нашого народу».

Щоб написати працю такого роду, треба присвятити своєму народові все своє серце. О. Воропай так і зробив. Ми завжди з найбільшою приємністю згадуємо його з часів його проживання в Авґсбурзі. Коли моя дружина рисувала свій художній альбом «Volkstrachten der Ukraine», він завжди з готовістю допомагав своїми порадами, і його ім'я згадується не раз у виготовленому мною описовому тексті до дванадцяти таблиць цього альбома (Авґсбурґ, 1948). Тоді О. Воропай друкувався ще під псевдонімом О. Степовий. Він писав про українські народні леґенди, про українські народні танки, збирав серед «остарбайтерів» української національности листи, писані ними або до них, і вже видав дві брошури під тим самим заголовком, під яким з'явилася його дотепер найголовніша праця. Потім він і його люб'язна молода дружина подалися до Англії. В Лондоні вийшов року 1952 його збірник українських народніх приказок, а в 1954-1955 рр. він видав, також у Лондоні, «Українські народні загадки».

У своїй новій праці, що має ще

свого роду підзаголовок: «Народньо-календарні звичаї», О. Воропай подав усе, що зберегла його власна пам'ять і що він сам зібрав давніше та пізніше, а також матеріял з тієї фахової літератури, що належить до його величезної теми. Це не мало, про що свідчить уже сам об'єм першого тому, який трактує лише про дві пори року.

Я хочу коротко поінформувати читача про зміст цієї вартої рекомендації книги з української етнографії. Частина її, що стосується зими, обіймає такі розділи: Введіння, Катерини, День Андрія Первозваннього, «Наума», «Варвари», «Миколая», Вечорниці, Складчина, Дівочі та парубочі громади, Діти, Легенда про св. Спиридона, Свят-вечір, Коляда, Вертеп, Вірші на Різдво Христове, Щедрий вечір, Новий Рік або свято Василя, «Голодна кутя» або другий Свят-вечір, Богоявління Господне (Водохрища), Івана Христителя, «Різдвяний день», Святий понеділок, Петра Вериги, Що ж таке коляда?

Частина книги, що стосується весняних звичаїв, має невеликий вступ загального характеру, після якого йдуть такі розділи: «Днесь весна красується», Весна, Стрітення, «Всеїдний тиждень», Масляна, Сиропусна неділя, «Жилавий» понеділок, День св. Власа, День преподобного Льва, «Обретіння», Касіянів день, «Явдохи», День св. Конона, Сорок святих, Хрестя, «Теплого Олекси», Закликання весни, Перше квітня — день обманів, Благовіщення, Благовісника, «Ярило», Травневі свята, Веснянки, Перша борозна і початок сівби, День св. Руфа, Великий піст, Вербна неділя, Білий тиждень, Великдень, Великодній понеділок, Третій день Великодня.

Деякі з названих розділів розпадаються у свою чергу на підрозділи, особливо численні при розгляді коляди. Велике розчленування бачимо ми в розділах про вертеп, Щедрий вечір, травневі свята, веснянки, Білий тиждень і, звичайно, про Великдень.

Виклад в О. Воропая відносно широкий і легко читаний, «популярний». Це моє формулювання означає не приниження, а похвалу, бо саме порівняльне дослідження потребує докладних регіональних відомостей. Без них глибше оброблення взагалі не можливе. З наукового штандпункту розглядана, книга О. Воропая є т. зв. матеріяльною збіркою, якої ми стосовно українських звичаїв завжди бажали.

Як особливо цікаві, я оцінив би в українських звичаях численні аґрарні елементи. Вони творять *основу* старого календаря свят. А це значить, що колись сільсько-господарські роботи розглядалось як священна і релігійна дія. В Китаї ще недавно імператор мав робити плугом першу борозну — так само, як «дід-ратай» у таджиків Центральної Азії. Бо і Китай знав базований на аґрарній основі календар свят, як і вся Европа. Пов'язуючу ланку між обома частинами світу являють собою башкирські звичаї. Дуже архаїчні аґрарні звичаї знає також туркменське плем'я нухурлі, що живе на схилах Копет-Дагу. Преісторичні хліборобські звичаї в Північній Европі описав недавно П. В. Ґльоб у розкішно виданій книзі: «Ard og Plov i Nordens Oldtid» («Гаковий і справжній плуг у нордійській давнині»), яка з'явилася як публікація Ютляндського археологічного товариства в м. Аргус 1951 року. В ній наведено також скельні рисунки, які роблять яснішими звичаї бронзової та ранньої залізної доби, пов'язані з плугом та оранкою. Україна, як хліборобська країна вже за неоліту, являє собою істотний член старої Европи, і, як свідчить також робота О. Воропая, почасти зберегла уявлення та звичаї, що їх вік дорівнює семи тисячами років.

Я дозволю собі заторкнути деякі деталі звичаїв, обговорюваних у книзі О. Воропая. Днем св. Катерини вживається 25-те листопада не тільки у Франції (автор називає лише цю країну), але в усій католицькій церкві. У православній церкві св. Катерині присвячено 24-те листопада, але цієї дати ми в книзі О. Воропая не знайшли. На Україні — і не тільки на Україні —

св. Катерина с патронесою жіноцтва, і в її день, що його святкують з танками та співами, ворожать про майбутнього жениха чи то майбутню наречену (порів., напр., в І. Н. Калінського, названий вище твір, стор. 323-325).

Дуже детально опрацьовані Різдвяні свята, і ми дізнаємося, що, наприклад, на Покутті (район між Карпатами та Дністром) починають співати колядок уже на Свят-вечір. Слово «коляда» напевно походить від Calendae Januariae. Тим самим є доказ про вже передхристиянські взаємини України також з римською імперією. Але можна вважати імовірним, що вже перед тим на українській землі святковано в той самий час старе місцеве середзимове свято, під час якого співалися також господарські акцентовані пісні. О. Воропай проаналізував мотиви колядок і розрізняє серед них такі: хліборобські, мисливські (які походять, мабуть, щойно з князівських часів), воєнні і казково-фантастичні, а далі весільні та біблійно-релігійні. Кожен тип він ілюструє кількома зразками.

Великою заслугою О. Воропая я вважаю те, що він зайнявся також різдвяним вертепом (стор. 116-126). Він походить щойно з XVI століття. Тоді як Д. Зеленін у своїй роботі «Russische (ostslavische) Volkskunde», (Берлін-Ляйпціґ, 1927) приписує вертепові загальнохристиянське походження, В. Всеволодський (Ґернґросс) у своїй видатній «Истории русского театра» (Ленінґрад-Москва, 1929) з'ясовує його як запозичення з польського культурного обширу. Але стосовна стаття в енциклопедичному словнику Брокгавза та Ефрона (т. VI, стор. 53) виводить і польську «шопку» з німецьких містерійних ігор, які мали місце в Німеччині вже в X столітті. Зрештою ляльковий театр був звичним і поширеним у Греції і старому Римі. Знали його також давня Індія та давній Китай. Його новочасна поява в Туркестані є також значною під культурно-історичним поглядом, бо щодо цієї його форми встановлено також перські впливи (Н. Мартіновіч: «Заметки о народном кукольном театре сартов», «Казанский музейный вестник», Казань, 1921, ч. 1-2, стор. 13-24).

Треба відзначити також те, що О. Воропай докладно використав аж ніяк не легко доступну українську етнографічну літературу і взяв з неї описи звичаїв та тексти пісень. В такий спосіб можна було показати читачеві, наприклад, особливості та відхилення в тому чи іншому звичаї в різних областях України. Так виник твір, який має бути дуже корисним українській громаді в усім світі як довідник, що йому місце в кожному домі. Своїми численними роботами автор і хотів насамперед прислужитися цій потребі української еміґрації — подібно до братів Якоба і Вільгельма Ґріммів, які, видаючи свої «Kinder- und Hausmärchen», що стали такими славнозвісними, думали про «наукове» щойно в другу чергу. З допомогою книги О. Воропая можуть бути оживлені забуті звичаї не в одній українській родині.

Нам лишається тільки побажати О. Воропаєві, щоб його книгу набуло найбільше його земляків, — бо майже кожного дня вона може давати привід заглянути до неї, щоб дізнатися, який звичай пов'язується на батьківщині з даною датою. Отже книгу О. Воропая треба кваліфікувати як справжній подарунок. Навіть я, неукраїнець, чекаю на появу другого тому з інтересом; наскільки ж з більшою цікавістю ждуть його українські читачі на просторі між Канадою та Австралією!

Проте не поминемо мовчанкою того, що є поважним недотягненням книги О. Воропая: вона, на жаль, не має жадного ілюстративного матеріялу! Звичайно, роздобути його не легко; але було навіть конечним показати при допомозі фот чи малюнків принаймні найголовніші звичаї. Наш час, голодний на зображення всякого роду, вимагає такої поживи — вимагає не без права, бож зір є найзначнішим з змислів людини. Я думаю, що долучення ілюстративного матеріялу добре

сприяло б поширенню книги. Може, видавництво загляне глибше в свою касу і додасть до другого тому таблиці з ілюстративним матеріялом (який стосувався б також і до тому першого). Наприклад, при застосуванні т. зв. ротапринтового способу, коли можна відразу склішувати (фотографуванням при растровій лінзі і через фотомеханічне перенесення на велику фольгу) щонайменше чотири таблиці-сторінки, друкарські кошти зменшуються колосально в порівнянні з старим способом, коли кожний малюнок мав бути склішований окремо. Репрезентативна книга про народні звичаї, в яких істотне значення має ситуація людей-учасників, розглядається як неготова, якщо вона не ставить перед око зображення деяких головних фаз звичаїв, які мають ритуально-театральний характер.

Ганс ФІНДАЙЗЕН

ХВИЛЬОВИЙ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Stories from the Ukraine by Mykola Khvylovy, translated and edited by George Luckyj; Philosophical Library, New York, 1960, 234 стор., ціна 3,50 дол.

Перед нами чепурне видання збірки новель Миколи Хвильового англійською мовою. Написав передмову і зробив переклади, Юрій Луцький, автор книжки «Literary politics in the Soviet Ukraine 1917-1934 (Нью-Йорк, 1956).

«Оповідання з України» містять вступне слово на 13 сторінок, п'ять новель Хвильового: «Кіт у чоботях», «Я», «Сантиментальна історія», «Ревізор», «Іван Іванович» та уривок із щоденника А. Любченка п. н. «Його таємниця». У своїй передмові Ю. Луцький подає в сконденсованій формі біографію М. Хвильового на тлі культурних та політичних подій на Україні між 1917 та 1933 роками. Впевнено і вміло автор накреслює найважливіші факти на культурно-літературному відтинку за 20-их років і напевно збудить зацікавлення в англомовного читача познайомитися ближче з цим періодом української літератури та культури.

Ю. Луцький підкреслює, що оповідання підібрані хронологічно, щоб продемонструвати шлях Хвильового як письменника та публіциста, який увійшов у нашу літературу як співець революції та «загірньої комуни» і впродовж 20-их років перетворився в циніка, який бичує гострою сатирою радянське суспільство.

Перші три оповідання («Кіт у чоботях», «Я», «Сантиментальна історія») ще повні драматизму та символізму; останні ж два («Ревізор», «Іван Іванович») — це вже сатира гоголівського стилю.

Закінчення збірки становить, як сказано, «Його таємниця» — уривок із Любченкового щоденника про спільну подорож його з Хвильовим до Лохвиці на весні 1933 р. Їх остання розмова про смерть та обов'язок жити містить багато натяк-нутого, сказаного «між рядками». Образ Хвильового вийшов яскравий, людяно-теплий та хвилюючий до болю, і можна тільки висловити визнання Ю. Луцькому за його вдалий вибір.

А. Г. Г-ч

І ... ЧКО, Сучасна проґре-... ура Франції. Київ,

... ґандивну брошуру ... хіба як курйоз: ... перс... влення про за-... літ... ть радянсько-му читачеві ... еному змоги знайомитися ... ших джерел. Автори, обгов... т, їх твори, а вже нема чо... ти про ін-терпретацію їх, ... жодного уявлення про ... сучасну французьку літер... напевно й ті комуністич... нники Франції, про яких ... різ-них причин схиляю... со-вєтчиною (часом прос... му) добре знають ціну рад... е-ратурі. І не зважаючи ... о брошури має сміливіст... такі нісенітниці:

«Більшість письменників ... цузьких! — І. К.) розуміє, ... досвіду могутньої радянсько... ратури, без творчости таких ... менників, як Ґорький, Фадєєв, ... дін, Шолохов, Ґладков та інші, ... можливі досконале оволодіння м... тодом соціялістичного реалізму і ве-ликі успіхи французької проґр... сивної літератури».

СЕМЕН СКЛЯРЕНКО, Свя... В-во Радянський письменни... 1959, 656 стор.

Коли радянський письме... ється до історичної тема... часом закидають «втеч... -ности». Чи така втеча ... о-жлива і чи в історич... ялі автор дійсно відчува... іше, ніж в тематиці су... ладок з романом Склярен... відпо-вісти на це питан... еґатив-но. Беручися за ... ему ав-тор не має жо... ру щодо її трактування. ... перед му-сить рахуватис... що в офі-ційній історіогра... все вже є готові схеми, відповідно до яких критика оцінюватиме його роман. Усе передбачене наперед. І коли провести паралелю між романом Антона Хижняка «Данило Галицький» і «Святославом» Скляренка, впадає в око схематична подібність: у одного возвеличений Данило, у другого Святослав, у того «реакційні» бояри і в цього щось подібне, а в обох героїчний і ... тичний народ. Розуміється, ... втори мусіли показати р... підступну ролю церкви: ... у, цей Візантії. Обидва ... сто написані і обидва г... ндивідуальности автор... можна переставляти пр... нікого не здивує невідг... второві стиль. Отже вте... часности, якби Слісаренк... княк її плянували дій... ла б відбутися.

Як ст... такої літератури? Це пи... дне, і самі т а к і н і бу... еною відповіддю на ... ьог... постає перед чита-... ченому вигляді, алеж ... ні відомості з роману ... итач дістане. Роман на-... стою українською мовою, ... о саме це вже виправдує ... ву.

І. К.

НОВІ КНИГИ

Е... ЕЗРА ПАВНД. Том І. Пое... нто. Переклад, статті та ... редакція Ігоря Костецьк... На горі», Мюнхен, 1960, 34

О. КУ... аги до сучасної українськ... рної мови. Видання п'ят... ові дні», Торонто, 1960, 200

ІГОР ШАНК...СЬКИЙ, Дисонанси. Поезії. В-во «Київ», Філядельфія, 1960, 96 стор.

А. ВИСОЧЕНКО, На генеральній лінії. Націоналістичне видавництво в Европі, Париж, 1960, 504 стор.

ДО МОВНОГО ПИТАННЯ В НЕРОСІЙСЬКИХ ШКОЛАХ СРСР

В Українській Вільній Академії Наук у США, на науковому засіданні Комісії для вивчення пореволюційної України й Радянського Союзу, 27 листопада 1960 була заслухана й обговорена доповідь д-ра Ярослава Білінського на тему «Політичне значення мовних параграфів у нових шкільних законах СРСР і УРСР 1959 року». Я. Білінський є викладачем політичних наук у Ратґерському університеті в штаті Нью-Джерсі.

Як відомо, 24 грудня 1958 року Верховна Рада СРСР ухвалила закон «про наближення школи до життя», який змінив існуючу шкільну систему. Окремою проблемою у цій шкільній реформі була проблема вивчення мови в школах. До цього часу існувало правило, що в національних школах в неросійських республіках викладалася як предмет російська мова, а в російських школах у цих же республіках викладалася національна мова даної республіки. Викладання мов, як предмету, було обов'язковим. Таким чином, не тільки неросійські діти були змушені вивчати російську мову, але й російські діти в національних республіках мусіли вивчати місцеву неросійську мову. Це останнє особливо не подобалося російським меншинам у національних республіках, а урядовцям, яких партія часто посилає на роботу з одної республіки до іншої, взагалі тяжко було вчити своїх дітей, бо на кожному новому місці праці їх діти мали вивчати нову мову. Крім того, в проекті нового шкільного закону, ЦК КПРС вказав, що, з огляду на передбачуване поширення викладання природничо-технічних дисциплін, учні будуть «переобтяжені», якщо мусітимуть вивчати аж три мови — рідну, російську й одну з закордонних. Тому ЦК запропонував, щоб новий закон надав батькам вільне право самим вирішувати, яких мов мають навчатися їхні діти. Поскільки одночасно наголошувалося, що російська мова в неросійських школах повинна вивчатися з практичних причин, бо це, мовляв, мова «порозуміння» між націями в СРСР, мова «світової культури» і т. д., то вся проблема на практиці звелася лише до того, щоб дозволити росіянам в неросійських республіках не вивчати місцеву мову республіки, бо в неросійських школах діти й далі мали б вивчати три мови. Але тим самим також підривався престиж неросійських мов в неросійських школах, ці мови переставали бути законними, державними мовами, обов'язковими для всього населення республіки. Не дивно, отже, що довкола цього «мовного питання» розгорілася гостра й велика боротьба.

Я. Білінський дослідив розвиток і висліди боротьби довкола «мовного питання» у кожній з 14 неросійських республік СРСР. Таким чином його доповідь давала порівняльну аналізу цього аспекту «національного питання» в перекрої всього СРСР. Після проголошення тез ЦК КПРС про новий законопроєкт, протягом листопада-грудня 1958 року в СРСР було організоване «всенародне обговорення» цих тез, щоб виявити настрої в народі. Кожні громадські збори, на яких обговорю-

...но тези, попереджувалися збора... партійного активу, на якому да... інструкції про те, як органі... й провести громадські збори. ... цього видно, на думку доповіда... що обговорення законопроєкту не було вільним. Проте, не зважаючи на це, при обговоренні законопроєкту на гром... зборах, а також у процес... же багато виступів, що ви... чну різницю поглядів й ... ми гострої міжнаціон... тьби. Майже скрізь пред... цевих національностей ... и ли права своєї мови ... ною мовою республіки, о... для вивчення в школах ... меншини, а представники ... навпаки, вимагали «демокра... права» не вивчати цієї мови ... ський знайшов лише два ... — один у Молдавії, а дру... тонії, — коли місцеві ... ступали за вивчення м... естонської мов у місце... ьких школах. В серед... их республіках були тако... місцевих українців за те, ... вчати місцеві тюркські мови у російських школах. Найсильніший опір проти мовних тез ЦК КПРС виявився в кавказьких республіках. Тут, як виняток з-поміж усіх інших конституцій радянських республік, грузинська, вірменська й азербайджанська мови були записані в конституціях цих республік як «державні» мови. Виключення цих мов з місцевих російських шкіл було явним потоптанням конституцій. Тому тут проти тез ЦК висловилися відверто навіть керівники партії й уряду. Також сильний опір був в Латвії, Естонії й Литві. Середньої інтенсивности були виступи проти тез ЦК на Україні й Білорусі. Тут за збереження «статус кво», себто за обов'язковість викладання української й білоруської мов у російських школах, виступали головним чином представними «знизу» — вчителі, студенти, письменники. З вищих кіл відверто виступили проти тез ЦК лише Рильський, Бажан, і то на сторінках московської «Правди», та Червоненко, тодішній аґітпроп КПУ, а тепер посол у Китаї. Дещо стри... шу й обережнішу опозицію ... Гречуха й Білодід. В Бі... ож виступів було менше. ... азійських республіках, ... не було зареєстрован... одного опору, очевидно ... там у російських школ... мови не вивчаються ... на.

... ародного обговорення» ... сесії Верховної Ради ... ній республіканській де... ло дано можливість ви... по два промовці, кожен з ... ворив по 10 хвилин. Як вид... віть із перецензурованого сте... афічного відчиту з цієї сесії, ... дставники республік і тут ви... ли проти мовних пропозицій ... бливо гостро виступали ла... зербайджанці та естонці. ... магали, щоб вірменську ... обов'язковою принай... , що ходять до ро... Від України виступали ... й Гречуха і, хоч і стрим... овали збереження «статус ... кі виступи у Верховній Ради, очевидно, переконали партійне керівництво, що так просто мовну реформу накинути не вдасться. Тому шкільний закон, прийнятий Верховною Радою СРСР 24 грудня 1958, «мовне питання» промовчав. Цей закон мовних пропозицій ЦК не включає.

Але натомість партія вирішила примусити республіканські верховні ради «самостійно» прийняти свої власні шкільні закони і в них включити параграфи про мову. Про форму отже виглядало б, що не Москва нав'язала республікам мовне законодавство, а вони самі, «добровільно» прийняли такі рішення. Такий поворот справи дуже ускладнив ситуацію і коли протягом квітня-травня 1959 шкільний закон приймали республіканські верховні ради, вже ніякого обговорення його там не було. Білінський дослідив тексти республіканських законів і знайшов, що в 12 неросійських республіках, з 14, було прийнято стандартну форму в дусі пропозицій ЦК КПРС. Тільки закони, прийняті верховними рада-

ми Азербайджану й Латвії, далі поставили опір Москві: азербайджанський закон проголосив азербайджанську мову обов'язковою у всіх школах республіки, отже — і в російських, а латвійський закон просто промовчав «мовне питання», тим самим залишаючи все без змін. Негайно після цього в обох республіках Москва провела чистку провідників партії й уряду. Їх було обвинувачено в націоналізмі. Після цього уряди обох республік видали нові «роз'яснення» своїх шкільних законів, і в них вже було сказано все так, як того хотів ЦК КПРС. Таким чином, сьогодні в усіх неросійських республіках «батьки вирішують», які мови мають їхні діти вивчати в школах.

У висновках Білінський ствердив, що в боротьбі довкола «мовного питання» в школах принаймні тактичну перемогу здобули бюрократи й русифікатори, але сама боротьба ця яскраво проілюструвала, наскільки гострим ще є «національне питання» в СРСР. «Мовне питання» було частиною сучасної національної політики КПРС, розрахованої на довгу мету. Боротьба ця ще далеко не скінчена. Хто й як у ній перемагатиме, буде видно лише з часом. Треба уважно тепер слідкувати за статистикою національного шкільництва, бо лише з неї можна буде встановити тенденції й темпи розвитку цього змагання.

Доповідь Білінського викликала багато запитань у присутніх і жваву дискусію. Г. Петриченко у своєму виступі підкреслив, що, висловлюючись про цей шкільний закон, наша еміґрація не повинна перегинати його значення в песимістичний бік. До 1917 року українських шкіл взагалі майже не було, а вся українська інтеліґенція, що потім керувала українським національно-визвольним рухом, вийшла із російських шкіл. В такому ж дусі висловився й Л. Чикаленко, вказуючи, що, наприклад, євреї, ірляндці й інші нації, зовсім було втратили свою рідну мову, але через те, не перестали змагатися за своє національне визволення. Національна свідомість буває пов'язана з мовою, але залежить не тільки від мови. Бельгійці й швайцарці говорять французькою мовою, але не є й не хочуть бути французами. Білоруський вчений, А. Адамович, у своєму виступі натомість заперечував думки попередніх дискутантів і твердив, що білоруси й українці відрізняються від росіян насамперед своєю мовою, і якщо вони, завдяки шкільній політиці КПРС, її тратять, то не можна буде надіятися на збереження їхньої національної свідомости. Адамович також висловив сумнів у тому, наскільки спонтанним був опір проти тез ЦК КПРС під час їх обговорення; він думає, що в багатьох випадках партія наказувала виступати «в опозиції», щоб таким чином спровокувати й виявити настрої інших. Це останнє викликало репліку Є. Стахова, який заявив, що не сумнівається, що Рильський чи Бажан виступали щиро й без наказу. І. Замша у своєму виступі вказав, що перед минулою війною, навіть коли у вузах і були інструкції викладати українською мовою, їх із страху в більшості не дотримувалися й викладали по-російськи. В. Голубничий звернув увагу присутніх на те, що мовний аспект шкільного закону є проявом нової національної політики КПРС, скерованої на «злиття націй» при комунізмі. Це було ясно висловлене й передбачене на сесії Відділу суспільних наук Академії Наук СРСР, яка в червні 1958 обговорювала «майбутнє націй і національних мов» при комунізмі, а також у останніх виступах по теорії національного питання представника ЦК КПРС Ґафурова.

В. Г.

ПРО ВЗАЄМИНИ З РОСІЯНАМИ

Нью-йоркський «Клюб округлого стола» влаштував 9 грудня 1960 дискусійний вечір на тему «Російсько-українські взаємини». Доповідачем був російський політичний діяч, редактор журнала «Социялистический вестник» — Борис Іванович Ніколаєвський. Присутніх понад 65 осіб, у тому числі росіяни — Василь Бутенко, Марк Вішняк, Семен Волін, Іван Лапко та проф. Соломон Шварц; далі єврейський діяч проф. Йосиф Л. Ліхтен, грузинський дослідник д-р Ґольдман і білоруський політичний діяч Мерляк.

Уже у вступі своєї доповіді Б. Ніколаєвський ствердив, що в його колах «не зайшла якась зміна погляду на російсько-українські взаємини» і що ці кола «далі стоять за федерацію чи конфедерацію»; але «постала нова міжнародня ситуація і треба застосувати нову тактику». На його думку, ця нова ситуація постала на тлі наради представників 81 комуністичної партії в Москві і схваленої там «заяви»: треба рахуватися з тим, що на найближчий час війна перестала бути актуальною, бо Кремль поставив на «політику мирного співіснування». Ця політика започаткувала період, в якому в СРСР проходитимуть еволюційні процеси, може, навіть гострі тертя. «Не хочу недоцінювати національного питання, — говорив доповідач, — але перше місце в цих процесах матимуть соціяльно-економічні проблеми. Національні конфлікти будуть актуальними в Середній Азії, на Закавказзі. Годі сказати, до якої міри вони виявляться також і на Україні». Не зважаючи на те, що більшовики запевняють, що вони цілковито розв'язали соціяльно-економічну проблему, в СРСР наросли гострі соціяльні антагонізми, які влучно схарактеризував М. Джілас. Згідно з Марксом мало б бути створене «безклясове суспільство», але з нього немає ні найменшого сліду; постала нова каста упривілейованих.

На думку Б. Ніколаєвського, еміґрація повинна дати оцінку ситуації в СРСР і взаємно домовитися до льояльних взаємин. У світі проходить тепер процес заникання національних держав і творення міждержавних спільнот, аж до «створення однієї світової спільноти-держави». Основним стимулом діяльности еміґрацій повинні б бути ліквідація диктатури в СРСР і відновлення там свободи. «Але, ліквідуючи диктатуру, — говорив доповідач, — не вільно руйнувати економічну силу країни, не вільно нищити „хату". Це повинно бути лінією нашої діяльности».

В дискусії, якою керував голова клюбу, Є. Стахів, виступило сім українських і два російські дискутанти.

Б. Мартос звернув увагу на тристарічний досвід українського народу щодо Росії і на брак довір'я українців до росіян. Він широко схарактеризував українсько-російські взаємини в 1917 році, подавши при цьому автентичні інформації про переговори Центральної Ради з представниками російського Тимчасового уряду, в яких він, як член генерального секретаріяту Центральної Ради, брав безпосередню участь. Л. Чикаленко нагадав такі російські імена, як от Рилєєв, Герцен, Федотов, Стахевич і Сяжін, які були противниками російської великодержавности, і до цих імен повинні б росіяни нав'язувати. В. Новицький підкреслив, що після розвалу царської імперії всі російські кола — від правих і до демократично лівих — виключно поставили на боротьбу проти України, замість того, щоб іти на Москву, де більшовики ще не встигли закріпитися. Треба шкодувати, говорив він,

що передові кола російської демократії на еміґрації і досі стоять на позиції збереження «неподільної російської імперії»; факт про формально-правне існування національних республік в СРСР свідчить про неминучість остаточного досягнення самостійности цими республіками. Л. Ортинський відмітив доцільність дискусії між українцями і росіянами; він погодився з доповідачем щодо тенденцій у світі творити великопростірні політичні та економічні спільноти, але одночасно він вказав на факт, що ці інтеґраційні процеси відбуваються на базі і від імени підметів міжнароднього життя — самостійних держав. Східня Европа мусить пройти за прикладом Західньої єдино можливий та доцільний процес політичної дезінтеґрації. Попри великопростірну концепцію в світі діє сьогодні ще інша величезна політична сила — визвольний націоналізм; останнього процесу не розуміють російські еміґраційні демократи, які ще не позбулися імперіялізму. Справа в тому, чи російський народ обтрясеться від імперіялістичної провідної верстви сам, чи треба її відсунути силою, як це було у випадку Німеччини та Японії. Відповідальні українські політики прагнуть замирення з російським народом, але на базі рівности, рівноправности та добросусідства. Дискутант вказав на потребу поборювати шовінізм, який, наприклад, загніздився в нью-йоркській газеті «Новое русское слово» та в інших пресових органах, що публікують ненависницькі та українофобські статті. До питання взаємин з українцями росіяни повинні підійти «мужньо, тверезо і з політичною візією». В. Голубничий скритикував економічні аргументи доповідача, вказавши, що великопростірне господарство не виправдало себе з погляду ефективности управління та плянування, а зокрема тому, що воно породило колоніялізм. Він також відзначив, що русифікація шкільництва перешкоджає розвиткові освіти і кадрів у неросійських республіках; тим самим русифікація гальмує розвиток науки і техніки в усьому СРСР. Дискутант оцінив дискусії такого роду корисними при умові, що також і росіяни дадуть українцям можливість виступати на їхньому форумі з доповідями чи з статтями на сторінках журналів. М. Прокоп поставив під сумнів тезу доповідача про першопорядковість економічно-соціяльних антагонізмів в СРСР і про дальшучерговість національної проблеми. Давши ряд доказів з найновішої радянської дійсности про наявність русифікаційної політики, він висловив погляд, що тільки засудження російською еміґрацією імперіялізму та ясне відмежування від нього буде конкретним кроком у нормалізації стосунків між українцями і росіянами. О. Семененко проаналізував ті внутрішні процеси, які можна сьогодні спостерегти на Україні під імперською шкаралупою. На його думку, носіями імперського духу та практики є керівники компартії, армії і апарат державної безпеки та зцентралізованих у Москві державних органів. Великопростірна концепція доповідача (навіть у формі конфедерації) не є прийнятою. Народам треба дати дуже ясно гасло — ним може бути тільки національна воля.

З росіян виступили під час дискусії В. Бутенко і С. Шварц. Перший висловив погляд, що годі викреслити з історії три сотні років багатогранного співжиття, яке залишило також цілий ряд позитивів. Підтримавши тезу Б. Ніколаєвського про «збереження спільної хати», дискутант закликав спрямувати всі сили на повалення комуністичної диктатури. Другий погодився з окресленням Ортинського, що до питання російсько-українських взаємин треба підійти «мужньо, тверезо і з політичною візією». Висловившись про теперішню ситуацію в СРСР, дискутант звернув увагу на шкільну політику КПРС як на один із засобів русифікації, що в своєму наслідку зокрема може привести до денаціоналізації українців, які живуть поза кордонами Української РСР. Така штучна асиміляція створює, на його думку, са-

мозрозумілі ресантименти і стає причиною для національної ворожнечі.

В своїх підсумках голова клюбу вказав на користь обміну думками і висловив надію, що також українці зможуть виступити перед подібною, як в українському клюбі, російською авдиторією. В своєму заключному слові Б. Ніколаєвський полемізував передусім з поглядами проф. Бориса Мартоса, при чому він висловив готовість відбути окрему дискусію, присвячену недавньому історичному минулому. Він заявив, що ні він, ні його товариші не керуються в своїй аналізі та висновках виключно російськими інтересами, а передусім бажанням зберегти всю країну перед руїною, і то для добра всіх.

К. К. С.

ПАМ'ЯТНИК І «ТРУДЯЩІ ЗА КОРДОНОМ»

Один із спеціялістів у справах української еміґрації в Києві — кандидат філологічних наук Олександер Мазуркевич, який у жовтні минулого року по-пропаґандистськи з'ясовував деякі питання еміґрації на сторінках «Радянської України» та «Радянської культури», знову зголосився до слова в двох числах київської «Літературної газети» від 3 та 6 січня. Його широка стаття є нібито відповіддю на листи до редакції Київського радіо від «одного співвітчизнянина» з Челсу, штат Массачусетс, США. О. Мазуркевич не задоволений з цих листів, бо вони, мовляв, «містять грубі перекручення фактів, начерпані з брудних джерел»; до того, автор листів «не тільки питає, а й пробує дещо тлумачити... не з позицій об'єктивної істини, а з нещирого, чужого голосу».

На жаль, Мазуркевич не з'ясовує, про що саме питався чельський земляк; але на підставі його неперебірливої лайки на адресу еміґрації можна здогадатися, що питання були поставлені передусім у зв'язку з шевченківським ювілеєм. Тільки з фраґментів довідуємося, що українець з Челсу дивується з того, що «трудящі Радянської України вшановують, і за кордоном українці також вшановують пам'ять Тараса Шевченка, як сина України». Далі в цих листах до радіо згадується «український загал за кордоном,... який не повпажає України» (тобто радянської України — прим. Д. Р.); також іде мова про закордонних українців, які «за Україну готові вийняти око» та «тільки і ждуть визволення України».

З цією проблемою Мазуркевич розправляється аж надто просто: мовляв, за кордоном немає «суцільного українства», а «справжні українці» там — це тільки ті, що надсилають привітання «вільному українському радянському народові», що гуртуються коло «прогресивного канадійського „Українського слова", що від імени «Крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадійців» протестують проти Діфенбекера за його виступ на форумі ОН. Всі інші є «зрадниками та людиноненависниками».

З різними лайливими епітетами згадані в статті Мазуркевича газети «Канадійський фармер», «Вільне слово», «Український самостійник», «Визвольний шлях» та «Сучасна Україна» і такі особи, як Є. Маланюк, А. Загарійчук, Т. Гуменюк, Д. Дорошенко, Л. Білецький, Д. Чижевський, М. Глобенко, архиепископ Мстислав, Д. Донцов, У. Самчук, В. Стахів, Ю. Б. Кістяківський. З цього переліку не важко здога-

датися, про що саме йде мова у величезній статті.

Мазуркевич бачить загрозу в побудові пам'ятників Шевченкові «на майдані проти Білого дому у Вашінґтоні і на державній площі біля легіслятури у Вінніпезі». Він ставить ніби реторичне питання: «Чим же керуються ті, хто задумав хоча б на чавунному п'єдесталі силоміць схилити непокірну голову великого народного співця свободи перед антинародніми урядами, перед американсько-канадійськими символами рабства і колоніялізму?»

Відповідно до цього питання автор старається і відповісти; для цього він сконструював дуже різноманітну ґалерію персонажів на еміґрації, яким поначіплював найрізнородніші налички. Погрозивши українській еміґрації і «судом народнім», і «мстою праведною», він каже: «Трудящі українці за кордоном дедалі більше переконуються, „чия правда, чия кривда", і ці переконання не на користь націоналістам.. Хай скаженіють вороги в своєму безсиллі».

Відмічаючи на цьому місці статтю О. Мазуркевича, доводиться підкреслити, що вона характеристична передусім своєю безпорадною ґістерикою та ґаласливою порожністю. В кожного, хто вже звик до пропаґандистського брязкоту більшовицької публіцистики, ця стаття залишає враження повного ідейного безсилля. Партійні бюрократи за залізною завісою схвилювалися: їх тривожать питання «трудящих за кордоном», які щораз частіше «з чогось дивуються» і «щось по-своєму тлумачать»; вони також затривожені пам'ятниками Шевченка, з яких поет свідчитиме про прагнення не «радянського», а таки *українського* народу. Що саме про це йдеться т. зв. оборонцям Т. Шевченка, промовисто говорить майже одчай «оптимізму» в закінченні статті Мазуркевича: «А тим часом наша велика батьківщина ще дужче росте-розквітає, і народ український в нероздільній сім'ї радянських народів, разом з своїми братами, прямує вперед». Про цю «нероздільність» у статті говориться частіше, бо так говорити мусять ті, для яких уже сам пам'ятник Шевченка на вільному форумі криє в собі поважну небезпеку.

Д. Р.

НА ПРЕСОВОМУ ВІДТИНКУ

Немає, на жаль, і досі точних статистичних даних про українські періодичні видання на чужині: одні нарахували (за станом на кінець 1959 року) 138 назв, інші — 143. В цю кількість входили два щоденники, два півтижневики, тижневики, двотижневики та місячники, — але входили сюди, здається, також і циклостильні періодичні та неперіодичні бюлетені. В 1960 році на цьому відтинку зайшли деякі зміни, які хочемо віднотувати.

Насамперед треба скреслити рубрику «півтижневики» бо і нойульмські «Українські вісті», і вінніпезький «Новий шлях» перейшли в минулому році на щотижневе видання. Чи вийшла така реорганізація на користь обом газетам?

Вже перші числа тижневика політики, економіки і ґромадського життя «*Українські вісті*», що від 1 січня 1960 року продовжує журналістичні традиції півтижневика, заповілися добре. Впродовж свого першого «тижневицького року» газета темпераментно коментувала українські справи та події світової політики, при чому треба окремо відмітити продуманість в аналізі згаданих проблем. Перехід з півтижневика на тижневик вийшов і на користь «вістянської» публіци-

стики, і на користь середовища, що газету видає. «УВ» були тим першим пресовим органом, що в останній час започаткував здоровий процес реорганізації пресової ділянки.

З 8 жовтня 1960 р. «Новий шлях», що має в підзаголовку назву «український тижневик», мало чим різниться від попереднього півтижневика: це стосується і способу редагування, і подавання інформацій. Не зважаючи на своє точне політичне спрямування та визначення, «НШ» подає цікавий інформативний матеріял не тільки з загальноукраїнського життя в Канаді, але також з України і з інших теренів розселення української еміграції. В грудні минулого року газета понесла велику втрату через смерть свого головного редактора, Володимира Мартинця.

З рубрики «тижневики» випав паризький «Українець», останнє число якого появилося з датою 27 листопада 1960 р. Перше його число видано в лютому 1945 р., так що ця газета була найстаршим українським післявоєнним періодиком в Европі. Не зважаючи на підзаголовок («український незалежний тижневик»), газета відзначалася своєю партійницькою задиркуватістю та вузькістю, і в ній майже непомітною була незалежна публіцистична думка. Але немає причин, щоб радіти з цього приводу, бо багато т. зв. наступальних статтей мали характер гумористичний. А в нашому громадському житті так мало гумору.

Думаємо, що для читачів нашого журнала не потрібно окремо відноотовувати факт, що двотижневик «Сучасна Україна» та місячник «Українська літературна газета» перестали появлятися з закінченням 1960 року і що замість них видається журнал літератури, мистецтва і суспільного життя «Сучасність». Але цей факт подаємо для невстановленої статистики: іншими словами, ми маємо тепер на чужині 136 або 141 періодик.

*

Коротко про пресові ювілеї:

Паризький тижневик «Українське слово» своїм тисячним числом ввійшов у 29-ий рік видання. Ця газета є найстаршим українським періодиком у Західній Европі.

Круглим, хоч меншим, ювілеєм можуть похвалитися «Вісті» Братства колишніх вояків 1-ої Української дивізії, грудневе число яких з 1960 року має цифру 100.

Великому і малому ювілятам — як щодо кількости чисел, так і щодо формату — висловлюємо наші сердечні побажання.

З 1961 роком філядельфійський щоденник «Америка» почав 50-ий рік свого існування. Можна сподіватися, що редакція повідомить громадськість, коли було видано перше число цього періодика. Тоді матимемо третій пресовий ювілей.

(-ів)

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

І

Народився новий журнал. Ніби річ цілком звичайна на видавничому полі і якнайприродніша в еволюції суспільства. Одні журнали і газети вмирають, інші заповнюють утворені прогалини; словом, відбувається постійний рух, як в усіх цивілізованих країнах нашого віку. А у нас воно все ж таки інакше або, скажім собі по щирості, дуже інакше. Друкованої всячини появляється і тут, на еміграції, і там, на рідних землях більше, ніж треба. Але, коли б була змога побудувати такий вітряк, який чистив би українські видання (бо чужі нас у цьому контексті не інтересують) під поглядом важливости писаного, то ми побачили б після такої вітрякової операції щось подивугідне. Свіжий подув вітряка одвіяв би стільки полови, що багато наших газет стало б непорочно білими, з малими острівцями окремих речень-думок. Або інше — якби наші інженери-винахідники сконструювали машину, яка видушувала б із статтей непотрібну воду, як сік із цитрини, то таке осушення наших періодиків обабіч океану довело б до революційних змін. Із колосальної гори всяких видань, які падали б в отвір такої чудотворної споруди, виходили б невеличкі книжки і маленькі газети, але з змістом прецизним, випраним від всякого фальшу та графоманства, опертим на знання предмета та на точність його опису, з змістом, що відповідає нашій сучасности, себто добі функціонізму, автоматизації, раціоналізації та всяких інших «ізмів» та «ацій», для яких характерна чіткість і невблаганність до всього зайвого.

Не від речі буде над колискою нового журнала висловити кілька думок про нашу видавничу і пресову справу. Коли кажу «нашу», то знову думаю про всі вияви видавничої ініціятиви дома і на еміграції. Цікаво, що коли відкинути всі суб'єктивні фактори, які діють в обох різних світах, напр., цілковито відмінні економічні умови підприємств і абсолютно інші політичні обставини, в яких доводиться продукувати газети та журнали українською мовою і для українського читацтва тут і там, то щодо стилю праці, інтелектуального рівня, браку відчуття актуальности, обмежености або провінційности в доборі матеріялів, щодо ставлення і розроблення проблем, щодо непошанування фактів і, нарешті, щодо відсутности толерантности супроти політичного противника і грубости пресової полеміки — існує справді тільки одна Україна!

З цією жахливою просвітянщиною, забріханістю, утечею перед дійсністю у світи різних мітологічних, там марксистських або радше псевдомарксистських, тут усяких інших фата морґан, а передовсім з нашою культурною та духовою відсталістю треба звести безпощадний бій. Хто свідомий сучасного стану наших духових цінностей в обох Україн, еміґраційній і підрадянській, той буде, мабуть, згідний зо мною,

що цей бій буде дуже довгий, а його результати — дуже непевні. Сили нашого обскурантизму, різного хову і різного забарвлення, але в історичному процесі еволюційних перемін нашого народу та його інтелектуальної еліти все ж таки однозначного своїм зловісним подихом, закріпились і навіть не думають про капітуляцію. Бо хто ж стоїть проти Мазуркевичів, якщо вжити прізвища чи псевдоніма точнісінько того самого, яке мав відомий свого часу в Кракові страшний злочинець, що мордував людей? Хто стоїть проти наших Мазуркевичів, які відмінні від свого польського однопрізвищника тільки тим, що вони мордують постійно і з великою премедитацією українську культуру? Жменя людей, що хочуть широко розкрити ворота рідного ґетта, вже не витримує тухлої атмосфери київсько-московського або гурра-патріотичного еміґраційного конформізму і шукає космополітичних контактів, друзів, розв'язок. А проте людей нового українського типу, які прийшли до нового пізнання епохи, часто не зважаючи на вже дозрілий вік, іноді через страшні конфлікти, позначені передовсім епідемією ворожого справжній свободі тоталітаризму, який знайшов свої обличчя і в умовах української дійсности, — є і тут, і там більше, ніж ми думаємо, і більше, ніж тих, на яких ми у хвилини інтимних розмов рахуємо, як на союзників. Але біда в тому, що вони досі не могли знайти спільної мови. Очевидно, не йдеться про одну мову в розумінні творення нових «ерзаців» замість старих скомпромітованих тоталітарних ідеологій і напрямків; ідеться про обмін думок, про дискусії, стимулом і джерелом яких повинно бути спільне нам відчуття потреби обновлюючої праці. Середовища, центри та коаліції або політбюра, комітети та ради будуть у кожній ситуації виглядати так, яким буде творчий натиск думаючих людей, якими будуть постулати всіх тих верств населення, що творять духове обличчя народу. Ніхто не в силі сказати сьогодні, як виглядатиме доля нашого народу за кілька чи кільканадцять років. Коли приймемо найгіршу гіпотезу, що сьогоднішній поліційний і однопартійний режим на Україні останеться суспільним ладом для сучасної і, може, навіть наступної ґенерації (а з цим треба тепер, у добу вирівняння шанс взаємного знищення поміж СРСР і США, поважно рахуватися), то обов'язок боротьби за свободу культури в найширшому понятті цього слова стає владним імперативом.

Занепад української літератури і мистецтва є таким очевидним, що про це годі вести якінебудь дискусії. Чужинецькі критики, які мають близький стосунок до справ культури взагалі (серед них також комуністичні критики), не приховують своїх чорних думок про долю культури людства. Отже основним питанням нашого часу є таке: в який спосіб можна вплинути на піднесення рівня культурних процесів на Україні? У зв'язку з цим мені видається, що редакція «Сучасности» не уточнила повністю своїх першорядних завдань. Місце «Сучасности» окреслено як «місце в духовому житті української еміґрації». З таким поставленням справи ніяк не можна погодитися, якщо ми маємо перед собою якісь ширші і універсальніші пляни. Духове життя еміґрації позбавляється сенсу, якщо воно не буде пов'язане з процесами серед більшости народу, який у тих чи інших умовах працює і творить життя на своїй території. Еміґрація у своїй колосальній більшості приречена на інтеґрацію в чужі середовища. Її культурне життя вже сьогодні позначено трьома елементами, а саме: 1) традиціоналізмом у сенсі інертности, в сенсі неможливости реґенерації та браку творчого шукання нових шляхів, 2) переходом до чужих середовищ, якщо йдеться і про консумента, і про опікуна або мецената мистецтва і 3) явищем, яке можна б назвати конструктивним компромісом. Під цим я розумію діяльність усіх тих наших письменників, мистців, науковців і журналістів, які, опи-

нившись на Заході, не замкнулися в ґетті, а, з другого боку, не зірвали пов'язань з власним походженням та власною громадськістю і своє перебування на еміґрації трактують як щасливий випадок, який дає рідкий люксус свобідної творчости. Хто пізнав, яким нищівним для творчих задумів людини є всілякий тоталітаризм, той мусить благословляти цей великий привілей свобідного творення без цензури, бюрократичних указів та критики, яка стоїть на службі партійних держимморд. І хто іноді заздрить «потойбічним», які творять на власній землі з величезним запіллям голодних на дари мистецтва мас, а не невеликої кількости вірних консументів на еміґрації, той повинен у такі хвилини глибше проаналізувати всі «за» і «проти». Конструктивним компромісом є також активна внутрішня постава до проблеми еміґраційности і всього з цим зв'язаного. Думаю, що звільнитися з комплексів еміґранта можна. Комплекси були природні за часів мазепинської чи, може, ще драгоманівської еміґрації; але сьогодні в добу радіо і телевізії, а передовсім у добу розводнення радянської системи через різнородність комуністичного східнього бльоку можна плекати зв'язки з Україною, не будучи громадянином її людоненависницької і культурофобської системи. Ще більше — перебуваючи на деякій віддалі від Києва, можна легше збагнути головні тенденції політичних і культурних подій чи тенденцій, ніж при перебуванні в середині радянського суспільства, яке для кожної такого роду синтетичної наукової чи культурної діяльности, якщо вона не міститься у формі та обсязі продиктованого партією завдання, абсолютно не надається. Такий статус можна окреслити: «українець, що тимчасово перебуває за кордоном». Як довго така ситуація триватиме, це залежатиме від темпу тих внутрішніх і зовнішніх перемін, від яких ще ні одна держава і ні одна система всесвітньої історії не змогла себе ізолювати.

Приймаючи таку поставу до проблем зовнішнього світу, кожний на своєму місці і в міру своїх сил може і повинен почуватися в ролі тих щасливців, яким доля дала шансу говорити, писати, малювати так, як це не можливо для тих, що остались під тоталітарною диктатурою. І звідси власне випливає елементарний обов'язок вести дискусії, поводитися інакше, ніж «вони там» поводяться, давати їм і приклад, і стимул, бо в цей спосіб можуть поставати нові вартості. Але головне полягає, мабуть, у тому, щоб завести діялог з Києвом. Очевидно, діялог не з режимом і партійними наглядачами — хоч і це для еволюції можливе і потрібне, але з людьми пера, науки, мистецтва. Тільки така розмова, тільки така полеміка можуть вирвати нас з зачарованого кола, де ми тупцюємо. Очевидно, пишучи таке, я не маю найменшої ілюзії, що до такого діялогу прийде скоро. Партійні авґури не дадуть змоги бідолахам з «Вітчизни», «Дніпра», «Жовтня» чи «Всесвіту» навіть вести пристойну полеміку. Спочатку буде лайка; але іноді також і лайка має свій історичний сенс. Чим дальше, тим трудніше буде для тоталітарних систем переслідувати свободу думки, затримувати і конфіскувати закордонні газети і журнали, застосовувати контроль і цензуру. Загальний прогрес відбувається у зворотній пропорції до практики, яку виконує радянська диктатура в культурній політиці; проти цього закону життя ніякі новітні царі нічого не вдіють, навіть якщо сьогодні вони називаються Хрущовими, а завтра носитимуть прізвище Козлових. Сенс всякої активности української інтелектуальної еліти на Заході полягає передусім у тому, щоб активно впливати на процеси еволюції та розвалу диктатури тоталітарних партій над свободою культури, а тим самим і над свободою людини.

Богдан ОСАДЧУК

II

Вітаю Ваше рішення видавати журнал «Сучасність».

«Товстий» місячник літератури, мистецтва і суспільного життя (а таких місячників буде, здається, більше) неминуче потягне за собою редукцію української преси. Партійна пустомельщина сьогодні вже нікого не цікавить.

Дозвольте подати Вам декілька загальних порад:

Приєднайте для співпраці в журналі якнайбільше наших літературних, мистецьких та наукових сил, зокрема з-поміж членів нью-йоркського «Слова» і поза «Словом» сущих: проф. Ю. Шевельова, проф. Д. Чижевського, Юрія Лавріненка, Василя Чапленка та інших. Не залишайтеся, як це в нас звичайно буває, в тому чи іншому ґетті. Особливу увагу зверніть у журналі на актуальність порушуваних проблем, на цікавість, свіжість та різноманітність тематики, на строгу об'єктивність викладу та поважність трактування матеріялу.

Від публіцистів на суспільні теми вимагайте точности у вислові, бо в нас забагато пустого говорення. Не перевантажуйте журнала однобічним матеріялом, великою кількістю поезій, довгими поемами, нецікавими розвідками чи другорядними спомінами...

Не зловживайте (модерної поезії, бо не треба забувати, що 90% читачів її не розуміє... Відкрийте широку дискусію на тему модерної поезії і запросіть висловитись у цій справі авторитетних осіб, які мають цілком протилежні погляди. Тут гостроти виміни думок немає чого боятися. Це є занадто поважна проблема, щоб її брати безкритично...

Внесіть у журнал якнайширшу та якнайдокладнішу хроніку українського культурного та наукового життя в Україні і на еміґрації. Сумлінно відноτовуйте українські видання за кордоном і на батьківщині.

Не занедбуйте рубрики листування з читачами. Це є одна з цікавіших рубрик кожного журнала, бо листування з редакцією є культурним, інтелектуальним та моральним дзеркалом читача — так, як у свою чергу дзеркалом редакції є вміщуваний нею в журналі матеріял. «Листи до редакції» є фактично листами до читачів без претенсії на відповідь. Якщо якась редакція присвоює собі право такі листи затаювати чи промовчувати або відповідати на них в образливій формі (це часто дозволяють собі деякі українські періодики), то це є не тільки дивно — це просто більше, ніж непристойно. Існує враження, що наші редакції бояться будь-якої критики, свіжого вияву думок, простолінійности вислову тощо. З цим пора вже скінчити, бо це аж занадто нагадує нам тоталістські системи, в тому числі і передусім систему більшовицьку, а далі — обмеженість взагалі та провінціялізм.

Направду трохи з страхом чекаю на «Сучасність» — і одночасно радію нею.

Д-р Й. КРАЛЬКО (Великобританія)

ЗМІСТ

Кирило Митрович. Автентичність — ідеал нашої доби . . . 3
Василь Маркусь. Українська культура в прокрустовому ложі 8
Віра Вовк. Чорні акації 22
Юрій Тарнавський. Шляхи 28
БЕО. Афоризми Станіслава Леца 55
Василь Барка. Хліборобський Орфей, або клярнетизм . . . 59
Петро Одарченко. Під знаком Зерова 79
Яків Гніздовський. Никифор 85
Іван Майстренко. Про ідеологічні розходження між СРСР і Китаєм 88
Володимир Стахів. Після двох пленумів 96
Критика і бібліографія. Німецькі голоси про антологію української прози (А. Г. Горбач) — Нова книга про терор на Україні — Книга про зимові і весняні звичаї (Ганс Фіндайзен) — Хвильовий англійською мовою (А. Г. Г-ч) — В. І. Пащенко. Сучасна прогресивна література Франції. С. Скляренко. Святослав (І. К.) 105
Хронікальні нотатки. До мовного питання в неросійських школах СРСР (В. Г.) — Про взаємини з росіянами (К. К. С.) — Пам'ятник і «трудящі за кордоном» (Д. Р.) — На пресовому відтинку (-ів) 116
Листи до редакції: Б. Осадчук; Й. Кралько 124

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентіна: **Prof. Jurij Bohackyj**
c. Soler 5039
Buenos Aires

Великобританія: **Ing. Jaroslaw Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція і Туніс: **M. Soroczak**
30 Vallée de Couzon
Rive de Gier (Loire)

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ДУМАЙТЕ ПРО ВЕЛИКДЕНЬ
УЖЕ СЬОГОДНІ!

Пакети-подарунки з наперед заплаченим митом безпосередньо з Мюнхену в усі республіки СРСР.
Велика приємність для кревних і приятелів.

Що ми можемо:

Ми виготовляємо Вам ліцензії, якщо Ви хочете вислати пакет самі.

Ми радо висилаємо Вами заготовлені пакети.

Ми даємо до Вашої диспозиції товар з нашого багатого складу.

Ми поручаємо стандартні пакети або виготовляємо пакети згідно з Вашим бажанням.

Ми маємо на складі всі товари, які дозволено висилати, по приступних цінах.

Ми маємо змогу, як пряме представництво «Генекс-Інтуриста», висилати Ваші пакети найдешевше і в найшвидший спосіб.

Важливо знати: митні тарифи і приписи щодо висилки не змінені!

Одержувачі пакетів не несуть ніяких видатків.

Вимагайте без зобов'язань наших проспектів (з цінами) .

ISAR — TREUHAND G. m. b. H.
München 27, Rauchstraße 5
Tel.: 48 16 27, 48 13 75
Dr. Erik P. Igenbergs